

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

46n

✓ 1829

189

ԴԻՏՈՂԱԳԻՐ

Յովհ. Շահնազար Սարգսեանի

Ի ԲԱԴԱԽԻՍ

Ի ՎԵՐԱՅ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՎԲ Դ, ԹԱՂԻԱԴԵԱՆԻ

(Տպել ի Թիֆլիս 1886)

معارف عمومیہ نظارت جلالہ یسنک رخصتولہ طبع اولمشدر

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ
(Արամեան)

1888

ԼԵՆ
1829

ԴԻՏՈՂԱԳԻՐ

Յովհ. Շահնազար Սարգսեանի

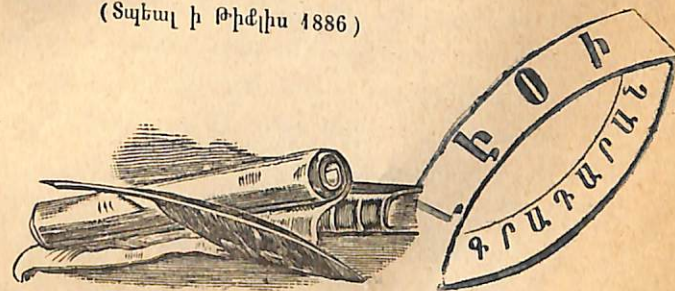
Ի ԲԱԴԱԽԻԱ

Ի ՎԵՐԱՅ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՎԲ Դ. ԹԱՂԻԱԳԵԱՆԻ

(Տպել ի Թիֆլիս 1886)

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Դ. ՊԱՆՏՈՍԼԵԱՆ

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

Որպէս յայտ է բանասիրաց Ազգիս, յանցեալ ամի (1886) տպագրեցաւ ի Տփլիս, շնորհիւ Տնօրէնութեան Արձագանք Շաբաթաթերթին, ԿԵՆՍՍԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵՍՐՈՎԷԱՅ ԴԱԻԹԵԱՆ ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՅ բարեյիշատակ գիտնականին, զոր հաւաքեալ և խմբագրեալ էի բազում հետազօտութեամբ ի զանազան ծանօթութեանց աստ եւ անդ սփռելոց :

Բայց աղբիւր առտնին կենաց մանաւանդ ի Հընդիկս կենցաղավարութեանց Թաղիադեանի՝ էր և մնայր ինձ, անտիպ «Համառօտ Գենսագրութիւնն», Արարեալ յուժնմէ ի Կարկաթա յամին 1870.» յորում անպատրուակ ի մէջ բերէր հեղինակն զինչ ինչ անհաճոյ հանգամանս վարուց և բարուց նորին . որք որչափ կրճատեալ եղեն յինէն, այլ մեծաւ մասամբ մնային դարձեալ տգեղ, աչաց հայելեաց, սիրահարաց ասեմ, զրական երկոց և քերթուածոց Մեսրոպայ :

Այլ սակայն պարտ էր ինձ հաւատարիմ կալ բանից նախապատմողին տեղեկութեանցս, որ ցայնչափ ժամանակս ելեւմուտս ընդ միմեանս արարեալ թուեցուցանէր զանձն. և զիմ Տեսութիւնս ի վերայ բանից սորին առնել առանձինն բանիւք, զոր և կատարեցի ըստ չափու իմում կարողութեան, որպէս տեսին ընթերցողք :

Պատմիչն անաշնո՞ւ պարտի լինել և հշմարտախօս, վնյ այնմ, որ յետ մահու արդիւնաւորի ուրուք Առն ի հանդէս երեւելոյ յԱզգին այլ և այլ զործովք, փութիշ ամբաստանութեան զնմանէ կարգէ ի յագուրդ կրից՝ իւրոց անձնական քինախնդրութեանց. վնյ դարձեալ այնմիկ, որ զանօգտակարն և զապա-

41829-60

38. 1835

շնորհն բարձրացուցանէ փառաց ի փառս վասն իւրոց շահախնդրութեանց , և զճշմարտութիւնն ընդ քօղով ծածկէ ի վնաս հասարակաց :

Բայց ճշմարտութիւն՝ ոչ երբէք մնայ ընդ զրուանաւ. անցանէն դարբ և ժամանակը, և ահն յառնեն նրբազնին Քննադատք, և իբրու թէ առաջի աչաց իւրեանց պատահեալ իրողութիւն, այնպէս ճառագայթաբձակ լուսաւորեն զնսեմ և զամպամած կողմանս հնադարեան պատմութեանց : Հաւատարիմ պատմաբանի է զործ՝ ընդ թերութեանց եւ սղալանաց ուրուք, ի հանդէս ածել զբարեմասնութիւնս նորա և զհանճար զիտութեան և իմաստութեանն . որպէս զի լիցի ընթերցողաց զգուշութիւն ի թերութեանց, և հետեւումն բարեմասնութեանց :

Աշակերտ ոմն՝ զիտական Մ. Դ. Թաղիադեանի, Պարոն Յովն. Շահնազար Սարգիսեան Զուղայեցի , որ այժմ բնակի ի Բաղամիա, և զբաղի վաճառականութեամբ. ընթերցեալ զնրատարակեալն մեր զԿենսագրութիւն , կարեւրէր խոցի ի վերայ թերութեանց վարժապետին իւրոյ նշանակելոց ի կենսագրէն Կալկաթայու, և վառեալ ի նախանձ բարի , զրէ զԴիտողագիր մի ուղղեալ յանուն իմ, խնդրելով զի տպագրեցից զայն ծախիւք իւրովք :

Գովելի Թուեցաւ ինձ այս ձեռնարկութիւն Մեծարգոյ Պարոնին, և յօժարամիտ եղէ կատարել զբաղձանս իւր. բաց միայն թոյլ տալով ինձ առնել զիմ դիտողութիւնս յաղագս յարձակմանց իւրոց ի վերայ խաչաչարչար և խաչակիր Աւագ Քահանային Հայոց Տ. Յովհաննու Խաչկեան , կարծիս զսմանէ առեալ , թէ սա ինքն իցէ Կենսագիրն Կալկաթայու :

Ստացեալ զհաւանութիւն Պարոն Յ. Շ. Սարգս-

եանի , հաւաասիկ առաջի առնեմք ընթերցանելեաց զԴիտողագիր իւր, յորում ցանկալի էր ապաքէն լսել զնորանորս ի վերայ այլ և այլ հաճոյական գործառնութեանց, և բանից , և ընթացից և հեղինակութեանց մեծահամբաւ. Թաղիադեանի , այլ ցաւ է ասել , զի ոչինչ նորագոյն տեղեկութիւնք ի յայտ գան ի պատուական աշակերտէն , բայց եթէ հերքումն զանագան բանից կենսագրին Կալկաթայու , և կշտամբանք ի վերայ Տ. Յ. Խաչկեանի :

Այո, ցանկալի էր ինձ անարատ զանձն ընծայեցուցանել իմս Թաղիադեանի, (Թէեւ թերութեամբք նորին իսկ, սիրելի ինձ եղեալ և համակրելի.) բայց ընդ նմին ոչ նուազ անհասնողութելի էր տեսանել ի Դիտողագրի յայսմիկ զծերացեալն առաքինութեամբք ի յիսնամեանի քահանայութեան՝ զՏէր. Յ. Խաչկեան , իբրեւ զապարդիւն որ ի հանդէս ածեալ . որ թերեւս աշակերտելոց իսկ Ս. Սանդուխտ դպրոցի բազմիցս բարոց խրատուց և յորդորանաց կարգացեալ , լինել ուսումնասէր և Աստուածասէր, որպէս և յեկեղեցւոջ յամենայն աւուրս տէրունական տօնից իմաստալից բարոգութեամբ Աւետարանական ճշմարտութեան հրահանգեալ զժողովուրդ Աստուծոյ, ըստ վկայութեան Ազգաւոր Օրագրին Թաղիադեանի :

Բայց առ ի համառօտագոյնս առնել զիմ դիտողութիւնս ի վերայ այսոցիկ իրաց . պատշաճագոյն Թուեցաւ ինձ զթղթակցութիւն իմ որ ընդ Պարոն Յովն. Շ. Սարգսեանի ընդ սմին տալ ի տպագրութիւն, որպէս զի ոչ միայն յարգելի նամակագիրն , այլ և ընթերցողը ամենայն , մանաւանդ որոց անկ է ի նկատ առնուլ զայսպիսի եկեղեցական վէճս , զիտասցեն և համոզեցին , թէ Տէր Յովն. Խաչկեան ճրագ էր

վառեալ ի խորս Հնդկաստանի զլոյս Լուսաւորչին անաղօտ ճառագայթելոյ, այլ սակայն անարգ շահասիրութիւն ունանց ի զանազան ժամանակս, մանաւանդ յաւուրս Հոգելոյս Տ. Գէորգ Կաթողիկոսի, շիջուցին զպատրոյգ ճրագին, և եկեղեցին Հայոց Կալկաթա խաղալիկ դարձաւ ի ձեռն աշխարհական Եկեղեցականի ուրուք, շնորհիւ եկեղեցական բարձր աստիճանաւորաց:

Ի վերայ այսր ամենայնի ակնկալութիւն մեր մեծ է, զի այժմու Վեհ. Հայրապետն ամենայն Հայոց, անաչառ դատաստանաւ ունի լուծանել զայս կրճիմն անիրաւութեան, շարունակեալ մինչեւ յաւուրս իշխանութեան իւրոյ, և բառնալ զգայթակղութիւն յեկեղեցւոյ մերմէ ի Հնդկաստան, խրթնացելոյ ի բարեզարդութենէ և մերձեցելոյ ի կորուստ յաւիտենական:

Անշուշտ ի յուշ մտաց ունի ածել Վեհ. Հայրապետն զանցս չարաշշուկ Նիկոլի ի Լեհաստան, յորում ժամանակի մինչդեռ ոչ այնչափ դիւրութիւնք ճանապարհաց կային, Հայրապետն Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց գուն գործէր նուիրակս ի վերայ նուիրակաց առաքել ի Մայր Աթոռոյ անտի, առ ի բառնալ զվտանգն մօտալուտ: Ո՞չ ապաքէն ի նոյն փորձութիւնս կայ ընկղմեալ այսօր և Եկեղեցին Հայոց Հնդկաստանեայց: Փակեալ կան Ուսումնարանք Հայկական դպրութեան. եւ յանուանէ մեծահռչակ Մարդասիրական Ճեմարանն. ոչ որ ի նոր սերնդոց ուսանի Հայերէն, մինչ զի նորա որք տակաւին յաճախեն Եկեղեցի հարց իւրեանց՝ զանգրկական ազօթագիրս բարձեալ ընդ ինքեանս նորօր աղօթեն յեկեղեցւոյ Հայոց, և հաւատարիմ փոխանորդն Առաջնորդին Նոր Զուղայ լիազօր եկեղեցական, Անգ-

ղիարէն գրով և լեզուաւ տպագրեալ հրատարակէ զցուցակ ժամասացութեանց Աւագ շաբաթուն և Զատիկի Տեառն. ո՞վ անարգանացս: Ո՞ւր են տպարանք Հայոց, ո՞ւր մատենագրութիւնք նոցին, ո՞ւր հանդիւր և օրագրութիւնք նոցին: Ի Կալկաթա ի Սինկափոր, ի Մադրաս, կային տպարանք, ի ԺԸ^ր դարէ սկսեալ զանազան օգտակար հրատարակութիւնք ի լոյս ընծայէին. Առաջին Հայ լրագրութիւնն ի Մատրաս հիմնեցաւ Ագդաւաւ անուամբ ի վերջ կոյս ԺԸ դարուն, ապա Օճանասփիւռ ընկերութիւնն Կալկաթու եցոյց աշխարհի զիւրն Հայելի, ապա Ագգաւերն Թաղիադեանի, ապա Բանասերն Մատրասու, և Ուսումնասերն Սինկափորայ, և Եղբայրասերն Կալկաթու, այլովքն հանդերձ: Ո՞ւր այժմ այսպիսի ազօգուտ ձեռնարկութիւնք:

Յուսկ ուրեմն Տ. Յովհ. Խաչկեան յետ վախճանի Թաղիադեանի ստացեալ սեպհական տպագրատուն, սկսաւ հրատարակել զՏետրակս Քրիստոնէական եւ բարոյական ուսմանց, ի պահպանութիւն Հայրենի եկեղեցւոյ մերում Սրբոյ. բայց ձեռնարկութիւնք սորա եւս ի կարգս անցելոց դասեցան. այսու տարբերութեամբ՝ զի գործունէութիւնք նախորդաց նորին, վախճանմամբ հեղինակաց և գործակցաց խափանեցան, իսկ սորայս պաշտօնապէս ի ձեռն Եպիսկոպոսի Առաջնորդ կարգելոյ ի վերայ Հայոց Հնդկաստանեայց, որպէս զի հեշտագոյն լիցի ժողովրդեան ընդգրկել զեկեղեցի օտարաց: Զի՞նչ տարբերութիւն ուրեմն ընդ ժամանակ Նիկոլի և ընդ այս:

Վերակրկնեմք ապաքէն, թէ յոյս մեր մեծ է ի վերայ կորովաբիւր նկատողութեանց Վեհ. Հայրապետին մերոյ Տեառն ՄԱԿԱՐԱՅ, որ տեսեալ և իմացեալ

ցարդ զայս ամենայն, առաքեսցէ զիւր նուիրակս ար-
ժանահաւատս և անաչառս, սիրողս Ազգութեան և
պաշտողս բոլորանուէր սրտիս զԵկեղեցի Հայրենեաց,
առ ի դարձուցանել զսիրտ ժողովրդեան ի սէր կրօնի
իւրեանց նախահարց, և ընդ նմին ազատել զՏէր
Յովն. Խաչկեան Աւագ Փահանայն յանիրաւ կապանաց
շահասիրական վրիժառութեան:

Աղբիւրն կենաց և փրկութեան մերոյ Հոգի Հօր
և Որդոյ, շնորհազարդ պայծառացուցէ զգաւզան
իշխանութեան մերոյ Հայրապետին, առ ի լնուլ
զպէտս կարեաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ.

Որոյ եմ եւ մնամ

ի 15/27 Սեպտ. 1887

Ամենախոնարհ սպասաւոր

ի Բերա — Կ. Պոլիս

ՅՈՎ. Հ. Ք. ՄԿՐՏԱՆ

ԴԻՏՈՂԱԳԻՐ

ՅՈՎ. Հ. ՄԱՀՆԱԶԱՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

Ի ԲԱԳԱՆԻՍ.

Բաղավիա 25 Նովեմբեր 1886

Սրբակրօն Խաչակիր Աւագ Փահանայի
Տեառն Յովնանու Կ. Մկրեան. Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Սրբակրօն Տէր.

ՅԵՐԿՍՐ ամաց հետէ վիճակեալ գոլով իմ բաղմազ-
բաղ գործոց տուր եւ առիկ շահավաճառութեան, դուռ
ուրեմն լինէր ինձ պատեհ լնուլ զիղձ իմ եւ զհաճոյս
վերձանութեամբ մատենից 'ի Հայ բարբառ, թէպէտ եւ
'ի նմին ժամու չէի անտարրեր արգային իրողութեանց՝
յաջ եւ յահեակ պատահելոց:

Աշակերտեալ գոլով իմ յոտս գիտնական վարժա-
պետին Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիաղեանց, 'ի Կալ-
կաթա, երախտագիտական զգացմամբ, զի մեծարոյ
էր ինձ յիշատակ նորին, ուստի եւ իղձ մեծ էր ինձ
'ի խոյզ եւ խնդիր լինել ձեռագիր երկոց ինչ նորին,
առի տալ զայնս տալագրութեան. մինչ խորհուրդս այս
գրաւէր զմիտս իմ, 'ի մօտ աւուրս ընկալայ 'ի բարե-
կամէ ումեքէ զգրքոյկ մի յորջորջեալ « Կենսագրու-
թիւն Մեսրոպայ Դ. Թաղիաղեանց », հաւաքեալ եւ
խմբագրեալ աշխատասիրութեամբ ձերով: Ընթերցայ
'ի նմին ուշի ուշով զանցս բաղմազէպ կենցաղոյ նորին,
եւ զնկարագիր գերագոյն տաղանդոյն, վեհանձնու-
թեան, անձնանուէր հայրենասիրութեան, ջերմե-

ռանդն բարեպաշտութեան, զորս 'ի հանդէս ած 'ի կենդանութեան յաւերժայիշատակ վարժապետն իմ: Այլ վիշտ եղեւ ինձ նկատել 'ի պատմական մասին մատենիդ զնկարագրութիւնս ինչ անվայելս զբուսոյ բարուց նորին, «Արարեալ յուսմանէ 'ի կալկաթա», որոյ տարազ իմաստից գրութեան ակներեւ ցուցանէ զհեղինակն քաջածանօթ ինձ, եւ բազմաց համազգեաց մերոց 'ի Հնդիկս: Ո՛չ կարելով իմ զանց առնել զայսոքիւ պատիպատ եւ զրպարտիչ բանիւք հեղինակին, պարտ անձին համարիմ 'ի պատիւ անմահ յիշատակի իմում վարժապետի, սովաւ ամբառնալ զիմ բողոք առ ձերդ Սրբութիւն, թեպէտ եւ քաջ զգամ եւ հաւատամ իսկ, զի փառք յիշատակի այսպիսի քաջ հայրենասիրի՝ ոչ երբէք արատեսցի, եւ եթէ գուցեն նմա թերութիւնք ինչ, (զի չիք ի ստեղծուածս վեհից իսկ արանց անյանց ոք) ազգի ազգի բարեմասնութիւնք նորին աներեւոյթս առնեն զայնս, եւ վայրավատին բանք սնապանծ պատմագրի՝ ո՛չ զօրեցին ստուերածս ածել բարեմասնութեանց նորին: 'ի նմին ժամու շնորհ մեծ ունիմ զձէնջ՝ որ ջան եղեալ 'ի խոյզ եւ 'ի խնդիր լինիք հետազօտել ածել 'ի լոյս զերկս եւ զգրաւոր վաստակս Մեսրոպայ, եւ շնորհապարտ զիս կացուցանէք այնու իսկ, զի ըստ արժանւոյն գնահատէք զկորովի հանձար վսեմ քերթողին, որով եւ մասամբ եւ եթ ամոքէք զանստոյգ նկարագիր հեղինակին կենսագրութեան ի վեր անդր յիշեցելոյ:

Բարեմիտ պատմաբանից հանձարեղաց է անկ՝ հայթայթել զգովելի ձիրս մտաց, եւ զառաքինի բարս անհատից, զանց արարեալ զթերութեանց ինչ եթէ իցեն, եւ զբարոյական մասունս նոցին իբր զվուեմն ծաղկանց առաքինութեան՝ ախորժընկալ յօրինեալ ածել 'ի հանդէս, յօրինակ ընթերցողաց: Իսկ պարսաւադէտ արանց եւ եթ պահի, մինչ գերան յաջս ինքեան՝ զգուշնաքեայ թերութիւնս ընկերին բազմա-

պատկեալ հռչակել 'ի լուր աշխարհի: Վիշտ է ինձ նրկատել զի հեղինակ նոյն կենսագրութեան հետեւեալ ըստ օրինակի վերջնոյն, ջանայ այնու զփառս անձին ըմբոխնել՝ քան տալ զճշգրիտ նկարագիր, զի որպէս թուի ըստ բնաւորութեան իւրոյ բուսոցն փառամբ բարուց՝ չարարուեստ հնարիւք հարց եւ պատասխանոյ, ջանայ ստուերածս ածել բարուցն Մեսրոպայ: Բայց զի մի՛ ի բանասիրաց ազգիս ճշմարտութիւն թուեսցի զոր ինչ հեղինակն ճոռումբանէ, 'ի դէպ վարկանիմ առաջի ածել ձեզ աստանօր՝ որչափ է յիս կար զլուսաբանութիւն դիպաց եւ ելից արձանագրեալ 'ի սոյն կենսագրութեան Մեսրոպայ, որում որպէս 'ի սոյն կենսագրութեան Մեսրոպայ, որում որպէս 'ի վեր անդր յիշեցի՝ աշակերտեալ եւ բնակակից լեալ իբր զամս երիս, սկսեալ յօրէ ժամանելոյն իմ 'ի կալկաթա յամի 1849. եւ ականատես լեալ կենցաղոյ նորին, վիշտ է ինձ ասել. զի գլխովին տարբեր է քան զոր ընթեռնում 'ի կենսագրին:

Պարսաւադէտ հեղինակ կենսագրութեանն սկսանի զիւր չարախօսութիւն յէջ 11 մատենիդ, 'ի կարգիլ Մեսրոպայ 'ի պաշտօն օթանդակ ուսուցչութեան 'ի Մարդասիրական Ճեմարանի 'ի կալկաթա, եւ պաշտօնակից լինելոյ ընդ գիտնական վարժապետին Յովհաննու Աւգալեան առն համեստաբարոյի: Առ 'ի դժպէհի առնել զերկոսին գիտնական ուսուցիչս յաջս բանասիրաց ազգիս, զառաջնոյն բարս նկարէ իրեւ «Յախորդ բնութեամբ կազ եւ կռիւ յարուցանող, շարնոյթ եւ երկաթազլուխ», իսկ զերկորդին ցուցանէ զոլ «Նախանձոտ, փառասէր եւ կամապաշտ». ահա այսպիսի մեծարեալ տիտղոսիւք սկսանի ճոռումբան հեղինակն մատենիդ՝ զիւր նկարագիր, զոր եւ բարեհաճեցաք խմբագրեալ ի լոյս ընծայել 'ի գիտութիւն բանասիրաց ազգիս. եւ ոչ այսու չատացեալ յանդգնի մուծանել ի բանս իւր զայնպիսի անվայել տեղեկութիւնս՝ մինչ ձանձրոյթ եւ տաղտուկ ածել ընթերցողին:

Ո՞չ ապաքէն այսոքիկ երկոքին տաղանդաւոր ուսուցիչքն էին, որք յաճախ մեծարէին 'ի բազմաց ականաւոր ուսումնականաց Անգղիացւոց, որք պատիւ անձին վարկանէին գէթ ծանօթանալ երկաքանչիւրոց 'ի նոցանէ: Ո՞չ ապաքէն սոքա էին որք զամբողջ կեանս իւրեանց նուիրեցին 'ի դաստիարակութիւն Հայ մանկուոյն, եւ 'ի բարգաւաճանս Հայկական բարբառոյ 'ի Հնդիկս, եւ յայն տաժանաւոր այլ 'ի վսեմ պաշտօնի զանձինս իւրեանց երջանիկս համարեցին սպաս հարկանել զբազիտութեան ազգիս, որոյ պայծառութեան եւ ոչ իւրեանց բախտին եղեն 'ի խնդիր: Այս 'ոչ ժբխտեմ, այլ խոստովանիմ իսկ զի բնաւին բոլորովին չէին զերծք նոքա 'ի վրիպակաց, զի գոն թերութիւնք որ գրեթէ բոլոր գերագոյն եւ անուանի հանճարեղաց է ճակատագիր: Բայց չէ օրէն զբարեմասնութեանց նոցա զանց արարեալ գլխովին, զդ ուղնաքեայ վրիպակս նոցա նշաւակել, որպէս եւ առնէ անարատ հեղինակ մատենիդ:

Զաշխատութենէ երանելոյն Մեսրոպայ յընթացս կրթութեան յեպիսկոպոսական ճեմարանին Անգղիացւոց 'ի Կալիթա գրէ յէջ 12 մատենիդ, զի յաւէտ հետեւելով թարգմանութեան ի Հայ բարբառ՝ թերի մնաց Անգղիականին եւ «չկարողացաւ 'ի Հայերէնէ յԱնգղիական թարգմանել ինչ», որով յայտ լինի զի միտք անանուն հեղինակիդ ոչ բնաւ ըմբռնել մարթացաւ զազգաշահ խմաստ եւ գիտաւորութիւնն քերթողին, որ թէպէտ բաւական կրթեալ եւ հմուտ Անգղիականին, այլ առնչ եւ աշխատ նորա բոլորովին հայէր 'ի պայծառութիւն եւ բարգաւաճանս Հայ լեզուի, ուստի անխոնջ պարապէր թարգմանել 'ի Պարսից, 'ի Լատինացւոց եւ յԱնգղիականէ 'ի Հայ բարբառ, զարժանի մատեանս բանասիրականս եւ պատմականս 'ի հնոց եւ 'ի նորոց, առ ի տարածել զայնս 'ի մէջ ազգին, որոց կարօտ էր իսկ ընթերցող մասն ազգիս: Աքանչանամ ընդ ժպիրհ նշարանս հեղինակիդ, որ իսպառ

անգէտ Անգղիականին՝ կշռադատէ զչափ կրթութեան Մեսրոպայ յայդ լեզու, եւ թերի զնա համարի 'ի նոյն:

Զընտրութենէ Մեսրոպայ (իբր 1850 ըստ հեղինակիդ) 'ի սաշտօն ուսուցչութեան աշակերտաց Ամենափրկչեան դպրոցին 'ի Զուղա. եւ զամուսնութենէ նորա անդ ընդ դստեր Պարոն Սեթայ Մկրտչեան, մօրաքեռն իմ իսկ, զոր ինչ լուեալ իմ ի բազմաց արդարախոհ Զուղայեցւոց ականաւորաց, եւ ըստ վկայութեան ոմանց աշակերտեցոյն ի նոյն դպրոց, որք զարդիս ալեւորեալ կան 'ի Հնդիկս, ոչ բնաւ վաւերացուցանեն զպատմաբանիդ խօսս, այն է զգոռոզութենէ, զհպարտութենէ, եւ զխրոխտանալոյ երանելոյն. եւ ոչ բնաւ «դպրոցի աշակերտներուն եւս անպակաս ծեծ եւ փէտ տալով զըզուեցուց բոլոր ժողովուրդն.» պարբերութիւնն. այլ գլխովին ընդհակառակն հանրապէս պատմեն զնմանէ, գովեստիւք համեստ վարուցն, քաջասիրտ ազգասիրութեանն, ճշմարտասիրութեանն, եւ հմուտ ուսուցչութեանն: 'ի հաստատութիւն ճշմարտութեան ասացելոցս, այսու կցորդեմ զգաղափարս թղթակցութեանց իմոց ընդ երկոսին Պատուելի համազգիս աստ, որք 'ի տիս պատանեկութեան բարբառստիկ եղեն աշակերտիլ Մեսրոպայ 'ի նոյն իսկ յԱմենափրկչեան դպրոցի 'ի Զուղա, որք եւ զարդիս ալեւորեալ անդամք իսկ են ատենին յանճանճանաց ազգային հաստատութեանց Հայոց 'ի Զաւա, զորոց զհաւատարիմ վկայութիւնս՝ հաստատեն եւ այլք Զուղայեցիք, եւ բազումք վկայեն զի 'ի պատճառս չքաւորութեան ժամանակին, եւ ի գերեւ եղանելոյ յուսոյ նոցա գտանել զգրամական նպաստս 'ի Մատրասայ, յօգուտ եւ 'ի հաստատութիւն դպրոցին, 'ի ցաւ սրտի Սրբազան բարեյիշատակ Առաջնորդին եւ ժողովրդականաց Զուղայու ստիպեցաւ Մեսրոպ թողուլ, Լքանել զդպրոցն եւ զԶուղա իսկ, եւ յայլուր հայթայթել զպարէն

կենացն, որոց վկայութեան համաձայն գտանեմ զքաղ-
ուածս գրուածոցն Մեսրովպայ՝ զանցից ժամանակացն
այնմիկ արձանագրեալ յէջ 95 մատենիդ: Անանուն
հեղինակ մատենիդ ըստ առակախօսութեան ինքեան
իմաստասիրէ, թէ Սողոմոնի իմաստնոյն խօսից փորձ
կատարեցաւ իսկ 'ի վերայ Մեսրովպայ, մինչ մեծարե-
ցաւ նա յԱռաջնորդէն 'ի Նոր Զուղա, եւ տուաւ նմա
ասպարէզ շահատակութեան: (Արդարեւ եթէ ոչ կա-
րօտէր նա պարենի կենաց:) Բարէ խրոխտապանձ
յամառութեան մտաց պատմաբանիդ, որ եթէ գէթ
վայրիկ մի խորհիլ խոնարհէր՝ զանցելոյն իւրոյ փառա-
ւոր վիճակէ, զմեծարիւն յԱռաջնորդաց, եւ զփարթա-
մանալն ի ճոխ ժողովրդականաց եւ զասպարէզն պըտ-
ղարեր զտուեալն ինքեան, որպէս եւ զարդի վիճակ
իւր զանչուք, թէ ոչ անձուկ, զմտաւ ածէր, մարթ էր
նմա յարմարագոյն փորձ խօսից իմաստնոյն Սողոմոնի
յանձին իսկ նշմարել, այն է՝ «եթէ փորձել կամիս
զմարդ՝ մեծացո, եւ տուր նմա ասպարէզ շահատա-
կութեան» եւն. ճշգրտեն իսկապէս զգէպս կենցաղոյ
հեղինակիդ 'ի Կալկաթա,

Զտարածամ մահուանէ Պատուելի Տիկին Թանգու-
մաց Մ. Դ. Թաղիադեանց 'ի Դավրէթ. լուեալ եմ զի
պատճառեցաւ այն յորդեծնութենէ, եւ ոչ որպէս
զրպարտութեամբ գրի յանանուն հեղինակէն:

Եւ յ16 մատենիդ զՊարոն Յովհան Խաչատրէ 'ի Կալկա-
թա եւ զգտտերաց նորին, որպէս եւ զխաղաճոյն 'ի
խնջոյս Աղա Յովհաննանի, ցնցոտի աղճատաբանութիւն,
մակարերէնկրտէ, զի նպատակ երկրորդ ամուսնութեան
Մեսրովպայ՝ վասն տիրանալոյ եւ եթ երկու հազար Կ⁰
առուիոց էր: Այս գումար չէր բնաւ համարելի ճոխութիւն
ինչ 'ի Հնդիկս, եւ հազիւ բաւական 'ի վճարել չորից ամ-
սոց խստիւ չափաւորեալ տնային ծախս Մեսրովպայ 'ի
Կալկաթա: Անժխտելի վկայութիւնք ծանօթից երա-
նելոյն, որպէս եւ հանգամանք կենցաղոյն՝ վաւերա-

ցուցանեն զանճոխասէր բնաւորութիւն նորա, ուստի
եւ չէր նա ենթակայ հոտոյ «կարկանդակին երծաթ-
եայ» որ ուժգին ազդէ քմաց հեղինակի կենսագրու-
թեանն, ապա թէ ոչ մարթ էր Մեսրովպայ ընդ հարս-
տագոյնին ամուսնութեամբ, եւայլ հաւատարիմ պա-
տեհիւք՝ շատ առաւել քան զանարատ հեղինակդ եր-
ծաթիւ ճոխանալ՝ բայց անհնարին էր նմա 'ի ճշմար-
տութենէ աղքատանալ:

Եւ յ19 մատենիդ պատմի՝ զի ի ժամանել Տէր Յով-
հաննու Խաչկեան ի Կալկաթա ի 1844 ամի 'ի 28 Ապրիլ
ամսոյ՝ փութանակի այց ելեալ նմա երանելին Մեսրովպ
պարապ յուսով հետաքօտեաց արժէից մատենիցն յղելոց
առ Զուղա, իսկ ի լսել նորա զանաջող եւ խնդրոյն,
անդէն եւ անդ անեղ եւ սաստիկ բարկութեամբ ան-
ասելի հայհոյութիւնս եւ լուտանս թափեաց 'ի վերայ
զլսոյ Առաջնորդին, վանականաց եւ քահանայից Զու-
ղայու, որով եւ ապշեցոյց իսկ զտակաւին զանճանօթ
նմա զքահանայն Տէր Յովհաննէս Խաչկեան, որ «ան-
վրդով եւ խաղաղ հոգւով» յանդիմանեաց նմա բա-
նասիրական առարկութեամբ, եւ Սողոմոնի իսկ խրա-
տական իմաստութեամբ, մինչ յակճիւս ձգել զընթեր-
ցողն ընդ իմաստութիւն եւ հանճար քահանային, որ
հազիւ զաթութայս եւ եթ մայրենի լեզուին ուսեալ էր
'ի մանկութեան 'ի Զուղա, եւ դեռ ոչ գտեալ պատեհ
ընկերել ընդ իմաստնոցն առ ի մակերեւութիւ կրթել
զինքն: Եւ անվեհեր պատմել շարունակէ թէ Մեսրովպ
դարձեալ 'ի հետեւեալ աւուր այց ելանէ քան զՍողոմ
իմաստուն քահանային, զղջայ յանասելի հայհոյանացն
որ յերեկն անեղ բարկութեամբ թափեաց, եւ անդա-
նօր վկայ հաւատարիմ հանդիսացաւ գերիվերոյ լինե-
լոյն Տէր Յովհաննու Խաչկեան քան զայլ ամենայն քա-
հանայս Զուղայու ասելով «կարծէի զքեզ եւս մին
այն անպիտան քահանայից Զուղայոյ լինել եւ այն»:
այս իսկ երեւի լինիլ հրապուրիչ գիտաւորութիւն

երկարապատում տրամախօսութեանն, գլխովին յօ-
րինեալ եւ հնարեալ 'ի ճարտար մտաց հեղինակին իսկ,
այնէ զգովեստս Տէր Յովհաննու խաչկեան քարոզել,
նոյն եւ ի վայր արկանել զյարգ հանուր քահանայից
Ջուղայու, եւ զայրացող եւ հայհոյէ կարգել զՄես-
րովպ, որով եւ անցեալ զանցեալ ընդ չափու հաւա-
նելեաց, անհաւատարիէ ինձ, որպէս եւ բազմաց որք
պատիւ անձին վարկան ընկերակից լինել երանելոյն
Մեսրովպայ ընդ երկար, որոյ խստիւ հաւատարմու-
թիւն հայ կրօնի, ջերմեանդ սէր առ եկեղեցին, եւ
խորին ակնածութիւն առ եկեղեցականս մեր առհա-
սարակ, յայտ իսկ է ամենեցուն: Եթէ լռեսցեն ակա-
նատեսք, վկայեն սմին գրուածք նորին իսկ զբարե-
մասնութեանցն: Չկարեմ ժխտել զի բարկացող էր նա
բնութեամբ, այլ բնաւ երբէք եւ ոչ անգամ մի լուայ
'ի բերանոյ նորա բարբառ հայհոյական կամ լուտանս,
եւ ոչ անգամ խօսք անվայելուչ:

Զկնի որոյ ընթեռնում յէջ 22 մատենիդ, զգա-
տարկարան ճառ փոխ տալոյ «անվրդով» քահանային
զգումար երեք հարիւր ուսիեաց՝ առ անգրամ քեր-
թողն, որոյ յընկալնուլ գրամոյն յիշեաց իսկ «եթէ
սորա նորա մօտ պիտի պարծենաս այս գումարն ինձ
տալուդ համար, այն ատենը քոյ հոգւոյդ վնասած եւ
իմ անձս տուժած կը լինիս, ուստի լաւ է չտաս»,
որում ճշմարտասէր քահանայն պատասխանեաց «Սը-
նապարծութիւն օտար է յինէն» ահա ըստ գուշա-
կութեան Մեսրովպայ կատարի, սնապանձ պատմա-
բանութեամբ հեղինակին զնիւթոյն, որով գիտեմ ոչ
վնասի հոգի քահանային, այլ անխիղճ տուժէ զյիշա-
տակ երանելոյն: Վերջանայ անշուք վիպասանութիւն
500 ուսիեաց վատթարագոյն խորհրդով հեղինակի
մատենիդ, մինչ անհաւատարիմ կարգէ զերանելին.
զորմէ գրէ իւրացոյց զմատեանսն տպագրեալ ծախիւք
քահանային, զոր զբարտաթիւն իսկ համարիմ, զի

երանելի քերթողն զերծ էր յարծաթսիրութենէ, մի-
անգամայն անտարբեր ճոխութեան, այլ խստիւ ճըշ-
մարտասէր, եւ հաւատարիմ: Հաւատամ զի ճրիպէս
բաշխեաց նա զմատեանսն չքաւոր ընթերցողաց, մինչ
անվրդով քահանայն ակնունէր երկպատկել զդրամա-
գլուխն եւ շահիլ ի ձեռնարկութենէն:

Եւ ոչ աստ զկայ առնու եղեռն կենսագրին, քաջ
գիտելով զի եօթնեքին բարեյիշատակ հիմնադիրք եւ
անդամք Արարատեան ընկերութեան հաստատեալն ի
Կալկաթա յամի 1845. արդէն իսկ անցին 'ի կենցաղոյս,
եւ 'ի ձեռն մահու լռեցան լեզուք նոցա, պատեհ կալ-
նու իւրացուցանել զխորհուրդ հիմնարկութեան գո-
վելի հաստատութեան ազգին, եւ կապտել կողոպտել
զյիշատակ Մեսրովպայ 'ի փառաց եւ երախտեացն ճըշ-
մարտիւ նմին պատկանելի, յափշտակել զարգասիս
երկարամեայ ջանից նորա, բանիւ եւ գրութեամբ յոր-
դորանաց Մեսրովպայ առ համազգիս մերձաւորս եւ
հեռաւորս, առ ի կազմել ձեռնտուութեամբ ազգին՝
միջոց յարմարաւոր 'ի լոյս ընծայելոյ զհեղինակութիւնս
եւ զթարգմանութիւնս աշխատասիրեալսն յինքնէն,
եւ պատրանօք տալ նուիրել զաւարն զայն 'ի փառս եւ
'ի պատիւ Տէր Յովհաննու խաչկեան. յայս նպատակ
հնարեալ յօրինէ անանուն հեղինակ մատենիդ զտրա-
մախօսութիւնն արձանագրեալ յէջ 25 մատենիդ, եւ
ճարտար խորամանկութեամբ, յաւէտ անպատկառ քան
անվրդով հռչակէ, զի խորհուրդ հիմնարկութեան գո-
վելի ազգային հաստատութեանն՝ յղացաւ ի հրաշալի
միտս Տէր Յովհաննու խաչկեան, արդարեւ գողտրիկ
իմն ցաւակցութեամբ «անձուկ եւ անշուք վիճակի»
երանելոյն Մեսրովպայ. ապա յորդորանօք եւ խորհր-
դով քահանային այնմիկ համոզեցան պատուելի հա-
մազգիք 'ի Կալկաթա կազմել զընկերութիւնն ազգաօ-
գուտ: Եւ այսմ խորհրդոյ բնաւին բողբոջին անգէտ
էր քերթողն Մեսրովպ, մինչ ասաց նմա քահանայն

իմաստուն , «գնահատելու այժմ, ապա գիտափորձ» . եւ այսու խորհրդաւոր բանիւ առաքեաց զնա առ Պրն . Մանուկ Զօրաբեան Զուղայեցին , իրազեկ լինել ի նրմանէ զխորհրդոյ հիմնարկութեան Արարատեան ընկերութեան , ուր եւ յանակնկալ իսկ ընթերցաւ քերթողն զկանոնս տոյն հաստատութեան՝ կանխիկ պատրաստեալն ըստ խորհրդոյ քահանային , առ ի սաստել «գիտօրիսամիտ եւ զանտանելի բնաւորութիւն» Մեսրոպբայ : Եթէ գոյ նշոյլ իմն ճշմարտութեան ի բանաստեղծութեանս յայսմիկ , սքանչանամ թէ զխորդ ոչ ընտրեցաւ իմաստուն քահանայն , յորմէ ծագեցաւ իսկ խորհուրդն ազգասօբուտ , եւ ոչ անգամ յարգելի եղբայր նորա Պրն . Միւրօրջ Խաչիկ Յովակիմեան ի կալկաթա , լինել անդամ Արարատեան ընկերութեան : Ունիմ՝ առաջի գաղափար կանոնադրոյ Արարատեան ընկերութեան հաստատեալն ՚ի կալկաթա յամի 1845 ընդ 17 Զուլայի ամսոյ , որ թուի ինձ շարագրեալ լինել յերանկեղն Մեսրոպբայ , որոյ երկրորդ կանոն սահմանէ զի բօթնեքին անդամք ՚ի նմին անուանեալք «գորով հիմնադիրք եւ հաստատիչք ընկերութեանս եւ եւ կոչեցցին ընկերք կամ անդամք Արարատեան ընկերութեան ,» յորոց մին է քերթողն Մեսրոպք . իսկ այլ վեցեքին անդամք ընկերութեանն (յորոց երեքին գաղթեալք ի Պարսկաստանայ առ Հնդկիս) չունէին մտերիմ յարակցութիւն ընդ Տէր Յովհաննու Խաչկեան , որ հազիւ ամ մի մինչ մտեալ ՚ի վիճակ անդանօր՝ հաստատեցաւ Արարատեան ընկերութիւն :

— 19 —

դի չէր Մեհրովը օտարը եւ անձանօթ պատմուելի հաս-
նազգեաց եւ ոչ անդամ օտարազգեաց 'ի կալիւթաւ,
եւ ոչ բնաւ ապաստան փանաքի օգնականութեան
Տէր Յովհաննու Խաչիկեան, հաստատեն իսկ ասպնջա-
կանութիւն նորա 'ի տան Ասպետի Յարութիւնի Աբ-
գարեան 'ի դառնալ նորա 'ի կալիւթաւ իբր յաւարտ
1859 ամի, եւ վերստին ընդունելոյն յեպիսկոպոսա-
կան ճեմարանի Անգղիացեաց եւ բնակալից լինելոյն
ընդ վարժապետաց, անդանօր պարապիլ նորա գրա-
գիտութեան ազգին, ուր 'ի պատիւ եւ ի պէտս քեր-
թողին պատրաստեցին տիպս հայերէն որ կայ եւ մնաց
ցարդ 'ի յիշատակ երանելոյն: Եւ անդրէն իսկ անձ-
նանուէր աշխատութեամբ նկրտէր 'ի ինդիր դրամա-
կան նպաստից 'ի համազգեաց մերձաւորաց եւ հեռա-
ւորաց, 'ի կատար հանել զնպատակն ազգաօգուտ-
որում կենդանի վկայք են նամակք նորա արձանա-
գրեալք յէջս 115 եւ 116 մատենիդ, ուղղեալ առ
պարոնայս Անդրէաս Ուռպելեանց, եւ Ստեփաննոս
Ներսէսեան 'ի Դաւրէժ թուագրեալ 50 դեկտեմբեր
1840. եւ 20 փետրվար 1841 յեպիսկոպոսական ճե-
մարանի 'ի կալիւթաւ, որոց յորդորէ 'ի նպաստ ձեռ-
նարկին: Զքաղուածս նոյն նամակաց դնեմ իներքոյ.
«Գոնեա դարձուցանել զհայեցուածս ձեռ յօգուտ ընդ-
հանուր ազգին.» — «Զուր օգնականութեան նպաս-
տել ինձ առ գործս բազումս որ առաջի կայ ինձ սոսկ
յազգին օգուտ» — «Նուազութիւն ազգի մերոյ 'ի չնդ-
կաստան պարտաւոր առնէ զիս ապաստան անկանել
'ի շնորհս հեռաւոր բարեկամաց» — «Տասն եւ ութն
հատոր գրեանք միայն յինչն շարադրեալք պատրաստի
կայ վասն տպագրութեան.» — «Եթէ շնորհ արասջիք գոնէ
դուզնաքէիւք օգնել ինձ, ուրեմն նուիրեալ զկեանք իմ
բովանդակ աղգային օգտի պարապեցայց 'ի նմին, առանց
ակնկալութեան աշխարհիկ շահուց.» — «Շնորհ արասջիք
նախ դանձինս օրինակ կացուցանել ստորագրութեամբ

անուանց ձերոց, եւ ապա զայլս 'ի նոյն յորդորելով հաւաքել զգումարն. » Ո՞չ ապաքէն այսոքիկ յորդորք՝ խորհուրդ իսկ են բուն նպատակի Արարատեան ընկերութեան. եւ մինչ թախանձանօք յորդորէր զհեռաւոր համազգիս 'ի նպաստ խորհրդոյն, զլանայր արդեօք բանիւ համողել զհամազգիս մերձակայս 'ի Կալկաթա, յորոց մեծահարուստն էր Աղա Յովհաննէան իշխազեան. այր կրօնասէր եւ ունկնդիր խորհրդոց քահանայից, այլ սա ոչ համողեցաւ նպաստել խորհրդոյն Մեսրովբայ. որ եւ դոյզն նպաստիւք ումանց ազգասիրաց տալագրեաց զքանի մի մատեանս, մինչ ըստ խորհրդոյ եւ յորդորանաց նորին իսկ համողեցան Պրնյք. Մանուկ Զօրաբեան Զուղայեցի եւ Պրն. Թադէոս Խ. Աւետումեան Բասրացի, երկոքին մտերիմ բարեկամք քերթողին եւ ուսումնասէր հայկաբանք. համաձայն ընդ չորեքին ականաւոր համազգեաց անդ, կազմեալ հաստատել զԱրարատեան ընկերութիւն, որք եւ կարգեցան հիմնադիրք եւ անդամք ազգաշահ ընկերութեան այնմիկ. բայց անբաղդ պատահարք կարճեցին զաջող ընթացս նորին, զի տարածամ փոխեցաւ 'ի կենացս բարեյիշատակ եւ ուսումնասէր Պրն. Մանուկ Զօրաբեան, որում եւ ոչ փոխանորդեաց ոք. եւ յետ փոքու ամաց գամքան զգամ դադարեցաւ նպաստ յումանց անդամոցն, պատճառեալ յանաջող հանգամանաց գործոց նոցին, եւ ոչ անգամ 'ի բազմաց ճոխ ազգայնոց 'ի Հնդկիս ճանաչեցաւ յարգ եւ նպատակ ազգաշահ ընկերութեանն, Լրաթուղթն Ազգասէր Արարատեան միշտ անքաջալեր եւ անարդիւն մնաց 'ի սակաւութենէ բաժանորդաց 'ի մէջ սակաւաթիւ Հայոց 'ի Հնդկիս, որոց եւ մեծամասնութիւն արդարեւ կրթեալք յ'Անգղիականին, անգէտք են Հայկականին. եւ ոմանք իսկ զլանային ընթեռնուլ զայն Լրագիր, զի չէր այն ըստ քմաց ինքեանց: Մի եւ եթ սրտակից բարեկամ Մեսրովբայ 'ի Կալկաթա եկաց բարեյիշա-

տակ եւ ազգասէր Պրն. Թադէոս Խ. Աւետումեան, եւ հաւատարիմ սիրով պաշտպան եկաց նմա ց'վախճան կենացն: Եթէ ծագեցան բարիք 'ի խորհրդոյ սակաւամեայ աշխատութեան Արարատեան ընկերութեան՝ վկայ են իսկ բազմաթիւ հեղինակութիւնք եւ թարգմանութիւնք տալագրեալք 'ի մամլոյն, որոց թիւ մարթէր բազմապատկել՝ եթէ ըստ արժանւոյն պաշտպանեալ լինէր գրաւոր վաստակ Մեսրովբայ, բայց եւ այնպէս արգասիք ազգաշահ ընկերութեանն այնմիկ զարդիս ամենայն ուրեք պարծանք Հնդկաբնակ հայոց համարին:

'ի հիացումն յուզիմ վերծանութեամբ (յէջ 26 մատենիդ) բացատրութիւն երկուց տողից վերջաբանի քերթուածոյն Սօս եւ Սօնդիպի կոչեցելոյ, «Որ զթոնթոր Սրբազան Հօր, յիմ վաստակոյ բառնամ բոլոր,» զոր հեղինակ մատենիդ բացատրէ յարաբերել Տէր Յովհաննու Խաչկեան, եւ Սրբազան տիտղոսիւ զնա մեծարել բարեհաճի. որ չէր բնաւ դիտաւորութիւն երանելի քերթողին, այլ աշխատութեամբն այնուիկ բառնալ նկրտեաց նա՝ զթոնթոր Սրբազան Հօր իսահակ ծայրագոյն վարդապետի Տէր Գրիգորեան, նուիրակի վանացն Երուսաղեմի 'ի Հնդկիս, յամի 1843, որ ընդ երկար յամելով 'ի Կալկաթա մեծարանօք պատուեալ 'ի ժողովրդականաց, մտերիմ եւ սիրելի եղեւ Մեսրովբայ. որում եւ յորդորեաց հեղինակել զքերթուած իմն 'ի հնութեանց Հայաստանի. բացատրութիւնն հեղինակի մատենիդ նոր իմն գիւտ երեւի լինել. ծագեալ արդեօք 'ի խորին գաղտնեաց անսնապանծութեան:

Զհիմնարկութենէ Ս. Սանդուխդ դպրոցին 'ի Կալկաթա՝ հաստատեալն յերանելոյն Մեսրովբայ, գրէ զրպարտիչ պատմաբանն, թէ 'ի հակառակութենէ Պրն. Յովհաննու Աւդալեան վարժապետի Մարդասիրական ձեմարանի Հայոց հիմնեցաւ այն, եւ չարամիտ բանասարկութիւն հեղինակիդ՝ անբարոյական ան-

ցից տայ պատճառ կարճատեւ լինելոյ դպրոցին, եւ ոչ նենգաւոր թշնամանութեան անձնապատասխանի ումեք, որ կեղծ հաւատարմութեամբ պաշտէր յայնժամ զՅովհաննէս Աւգալեան. եւ շնորհիւ ճոխ ընտանեաց նորա զօգուտ եւ զփառս անձին հայթոյթէր: Անհնարին էր աղաւաղեալ մտաց հեղինակիդ ըմբռնել զվսեմ խորհուրդ հիմնարկութեան դպրոցին, յոր նկրտէր Մեսրովրդ կրթել զդաւարամիտ օրիորդունս ազգին 'ի հայ բարբառ, եւ նոքօք իսկ տարածել զմայրենի լեզու 'ի գերդաստանս հայոց Հնդկաստանի, որոց բազումք ծնեալք 'ի Կալկաթա անգէտ իսպառ հայերէնի զԱնգղիականն 'ի կիր արկանէին: Անհնարին էր անհարթ մտաց հեղինակիդ հասու լինել զի ի մօրէ եւ եթ քաջ ուսանին մանկունք զբարբառ մայրենի, որում անգէտ մնալով բազմաց 'ի Հայոց 'ի մանկութենէ՝ խորթացան յազգէ եւ օտարացան յեկեղեցւոյ իսկ Հայոց: Զարդիս եւս զկայեն հանուր համազգիք 'ի Կալկաթա (որոց եւ յաճախ այցելեալ եմ) զի անձնուրացն Մեսրովրդ՝ Ս. Սանդուխտ դպրոցաւն կենդանացոյց 'ի նոսա զլեզուն մայրենի, եւ արծարծեաց զեռանդ ազգութեան 'ի նոսա. զի աշակերտեալք եւ եթ 'ի սոյն դպրոցի, զարդիս մայրք պատուելի գերդաստանաց հայոց անդ՝ հանրապէս խօսին եւ գրեն զհայերէն: Աւաղեն անդանօր հանուր համազգիք այժմ իսկ, զի չգոյէ ազգային դպրոցի վասն օրիորդաց՝ անգէտ մնացին նոքա մայրենի լեզուի, եւ դամ քան զգամ պակասին հայախօսք 'ի մէջ գողտր սեռին անդր, մինչ իսպառ մոռանալ նոցա զբարբառ ազգին, եւ զազգութիւն իսկ: Ոչ ապաքէն անկէ անսնապանծ հեղինակի մատենիդ 'ի Կալկաթա, մինչ շնորհիւ բարեպաշտ ազգայնոց փարթամացեալ ճոխացաւ, գէթ 'ի փառս անձին՝ թէ ոչ ազգին, խորհեալ հնարել միջոց յարմարաւոր 'ի լընու զկարօտութիւն ազգին, եւ փոխանակ չար նախանձիւ աշխատ տունոյ աղարտել գանաղօտ յիշատակ

պատուարժան քերթողի ազգիս, գեթ հետեւիլ բարեմասն գաղափարին Մեսրովրդայ, եւ նուիրել զաշխատանս իւր յօգուտ սակաւածիւ ազգայնոցն յանհուն օտարութեան յայսմիկ սիւռելոց, հաստատելով անդ դպրոց ազգային վասն օրիորդաց հայոց. ահա՛ ասպարէզ չահատակութեան՝ թէ կամք նորա հաստատեալ իցեն 'ի բարիս, եւ հաճութիւն ի դործել զօգուտ ազգին, ոչ պակասեցին ամենայն միջոցք (1): 'ի հաճել զկամս խոհականաց ազգայնոց անդ, հաստատեաց Մեսրովրդ անձատ դպրոց վասն տղայոց ազգիս, ընդ անմիջական խնամովք իւրովք եւ ուսուցչութեամբ. ուրանօր աշակերտէին եւ մանկունք կառավարչացն Մարգարիտական ճեմարանի. եւ մինչդեռ այս ազգային հաստատութիւն նպաստեալ արդեամբ իբր երկու հարիւր հազար ռուբլոց՝ կտակեալ եւ նուիրեալ յազգասիրաց՝ յօգուտ նորին, հազիւ կաղ 'ի կաղ ընթանայր, Ս. Սանդուխտ դպրոց թարգմանականութեան ազգին վճարէր զամբողջ ծախս դպրոցին, արդեամբ աշակերտելոցն եւ եթ անդանօր, եւ մասամբ նպաստէր ծախուց տպարանի Արարատեան ընկերութեան: Զազգաշահ արգասեաց Ս. Սանդուխտ դպրոցին յաւելորդ համարիմ երկարել աստանօր, յորմէ յարաբերիմ խոհականաց որոնել 'ի պատուական թերթս Ազգասէր լրաթղթոյ, ուր երբեմն հրատարակէր աշխատասիրեալ թարգմանութիւնք աշակերտաց դպրոցին, յորոց եւ զկայէ իսկ — «Երեխայրիք Ս. Սանդուխտ դպրոցի» թարգմանեալ եւ շարադրեալ յաշակերտաց նորին 'ի

(1) Զարմանալի է, զի պարոն Յ. Շ. Սարգսեան ոչ կորուսանէ զամենայն առիթս յարձակման ի վերայ Տ. Յ. Սաչկեան յաճախ անվայել բանիւք, և բնաւին ոչ յեղէ զԱռաջնորդն Զուղայու զՏ. Գրիգորիս Եպս. օր ի գնալն իւր ի Կալկաթա, բողբոջին անփոյթ եղեւ զՄարգարիտական ճեմարանէն. և զվտանդէ ազգայնութեան Հայոց այլ միմայն մեծագործութիւն նորա եղեւ բանադրել զՏէր Յ. Սաչկեան և յաւելուլ զգայթակղութիւնս փողովրդեան: 3. ք. Մ.

պատու ազգիս հայոց, տպագրեալն արդեամբ եւ ծախիւք յարգելի ծնողաց եւ պաշտպանացն, յաւարտ 1850 ամի 'ի կալկաթա, որոյ 'ի վերջին թերթի պատիւ անձին վարկայ եւ ես որպէս երէց աշակերտ դպրոցին ըստ պատուիրանի բազմաշատ վարժապետիս դնել զցուցակ հնգետասանից պիտանի մատենից՝ ցայն վայր թարգմանեալ 'ի մատաղատի աշակերտաց Ս. Սանդուխտ դպրոցին, յորոց մասն եւ եթ ծախիւք ոմանց ազգասիրաց ի լոյս ընծայեցան թող զայս զորս 'ի հետեւեալ ամի աշխատասիրեցան յաշակերտացն, որոց մին յինէն «Եգիպտական նշանագրութիւն» յԱնգղիականէն, որք կատարէին միշտ ընդ անմիջական վերատեսչութեամբ եւ սրբագրութեամբ Մեսրոպայ, որոյ անխոնջ եւ ծանր վաստակոց ականատես եղէ յընթացս իբր երից ամաց աշակերտութեանս անդ, ուր զօրն ողջոյն պարապէր ուսուցչութեան աշակերտաց, վերատեսչութեան վարժապետաց, տնտեսութեան տպարանին Արարատեան ընկերութեան, եւ մինչ ցմէջ գլխերոյն նիստ ընդ գլխաւորանի՝ լուրջ եւ զգաստ յարգարէր նիւթս վասն Ազգասէր լրագրին, եւ շարադրէր հեղինակութիւնս պատուականս:

Թերեւս անանուէն կենսագիրն կրկնակի մտաբերէ ընթերցողին «զանիծեալ բրանդին» եւ չարամիտ ամբաստանութեամբ գրէ. «Քանզի Մեսրոպ իւր բնական խենթութենովն գաղտնի արեցեցողութիւնն աշխարհ հանեց» եւ այլն. բայց ըստ վկայութեան ողջախոհ ականատեսից զերծ էր Մեսրոպ յայդմ ախտէ. ես ոչ բնաւ տեսի զնա արեցեալ, միայն ըստ պահանջման խոնաւ կլիմային կալկաթու՝ առնոյր յերեկոյեան ժամու չափաւոր գինի կամ բլրանդ (օղի) այլ ոչ բնաւ չափազանցէր ի նոյն:

Մինչդեռ տօթագին եւ անառողջ ազդեցութիւն մեղկացուցիչ կլիմային Հնդկաստանի՝ խանգարեաց

միշտ գեռանդ բազմաթիւ գիտնականաց անդդիացեոց, եւ ոչ անգամ ի դարուց հետէ ծագեցաւ յազգին հեղինակ ոմն ականաւոր 'ի Հնդիկս, թերեւս անդրամ եւ անօգնական Մեսրոպ քաջուշիմ իմաստութեամբ, եւ անձանձիր գործունէութեամբ, հաստատեաց եւ աջողուածով շարունակեաց ընդ երկար ամս, զդպրոց բարեհամբաւ, օրիորդաց եւ տղայոց ազգիս 'ի կալկաթա, կարեւորագոյն իսկ վասն համազգեաց 'ի տարաշխարհին. ազգաշահ հոգւով խմբագրեաց զհրապարակագիրն Ազգասէր Արարատեան. հեղինակեաց եւ թարգմանեաց ի հայ բարբառ զպէս պէս մատեանս պատուականս, եւ միշտ 'ի տարակուսի կայր թէ արդեօք ուստի՞ հայթայթել կարէր զգրամականս պետոյս նոցին եւ անձին իսկ տուայտեալ. «մինչ հազիւ ներէին նմա ժամանակ՝ գեթ միանգամ վերձանել ի վաղուի, զոր այսօր գրեալն էր», եւ յամայր ամաց անխոնջ վաստակով եւ մտատանջ 'ի հոգ՝ սպառեալ զանձին իւր կար, եւ փասեաց իսկ զառողջութիւն անձին «Սոսկ յազգին օգուտ», — Ո՞չ ապաքէն այսոքիկ են պարտիք մեր իրական առ ազգն եւ առ մարդիկ. բայց եւ այնպէս յուժնայտս հեղինակ մատենիդ 'ի կալկաթա՝ առ ոչինչ համարեալ զայս ամենայն՝ արեցող եւ մոլի զնա քարոզէ, եւ թշնամութեամբ աղարտել նկրտի զյիշատակ անոխակալին Մեսրոպայ:

Յէջ 27 մատենիդ ընթեռնում. «Մեսրոպ որ իւր բարեացապարտ քահանային սիրտը վշտացուցեր էր» որով յակամայս գեթ մասամբ խոստովանի հեղինակ մատենիդ, զի վշտացեալ սրտիւ եւ թշնամանութեամբ գրեցաւ կենսագրութիւն Մեսրոպայ: Եւ ի լուսանցին դնէ սին սնոտի եւ գլխովին հնարեալ վէպ, կեղծ եւ վարկաբարձի յառաջաբանութեամբն. «Քահանային (Տեր Յովհաննու Խաչկեան) ցաւը ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ հեղինակին (Մեսրոպայ) խարդախութիւնը, «Սա որ սովորած էր տարեկան երեք չորս անգամ

«Հանգանակութեան թուղթ հանել ժողովրդեան մէջ, «այլ եւ այլ միջոցներով կամ տպարանին օգնելոյ նը- «պատակաւ եւայլն», յոր ստորագրեաց Տէր Յովհան- նէս Խաչկեան 60 ռուբլի կանխիկ, դաշամբ զի միայն սովորական 20 ռուբլի հատուցի. այլ 'ի վճարման պա- հանջեաց Մեսրովբ 'ի նմանէ զամբողջ ստորագրեալ գումար վաթսուէն ռուբլոց. ուստի եւ հռչակէ զՄես- րովբ լինել խարդախ եւ գրէ՝ խաբէութեամբ կոր- ղեաց 'ի նմանէ զգումար 60 ռուբլոց: Անհասանելի էր թերեւս մտաց քահանային, զի մինչ փառամոլութեամբ ստորագրեաց 60 ռուբլիս, պայմանելով զի 20 ռուբլի եւ եթ վճարեացէ, այնու եւ իսկ խարդախեալ խաբեաց զհանուր ժողովրդականս հայոց անդ, եւ ստութեամբ առատաձեռն հանդիսացաւ յաչս ամենեցուն: Հաւա- տամ զի երանելին Մեսրովբ 'ի պէտս ծախուց տապա- րութեան հայ մատենից՝ կարօտէր միշտ յօժարակամ օժանդակութեան համազգեաց ի կալկաթա. որ սո- վորաբար 'ի ձեռն անդամոց Արարատեան ընկերու- թեան տնօրինեալ ընկալնոյր:

Եթէ ըստ բանի կենսագրին կալկաթայի համոզե- ցաւ Տէր Յովհաննէս Խաչկեան ստորագրել զփանաքի գումարն՝ յօգուտ բարի նպատակի, եւ զայն ըստ ժլատ բնաւորութեանն 'ի ցաւ սրտին վճարեաց, ուրեմն այս կարեւիւր ցաւ ցարգ ոչ բուժեցաւ, զի յետ երեսուն ամաց մաղկատէ եւ զղջայ զի նուիրեաց զաղքատիկ նպաստն յօգուտ ազգաշահ նպատակի. ուստի եւ զսնոտի վէպն հռչակէ՝ առ ի խարդախ կարգել զՄես- րովբ եւ բարեացապարտ գինքն անուանել: Անհաւա- տալի է ի բերանոյ Մեսրովբայ հնարեալ զրոյցքն որ դնէ ի լուսանցի անդ, եւ գլխովին հնարեալ ի ճարտար մտաց կենսագրողին: Խոհականաց անկ է ըստ պողոյն ճանա- չել զձառ, եւ ըստ բնաւորութեան ուրոյն անհատից ենթադրել զգործ նորա. արդեօք մարթ է խելացի ու- մեք հաւատալ զի վեհանձն եւ անձնուրացն Մեսրովբ՝

խաբէութեամբ կորզեաց 'ի քահանայէն զդոյզն գումար 60 ռուբլոց, գեթ յօգուտ անձին եւ ոչ ազգին. յորմէ ամենեքին վկայեն խալառ անտարբեր լինել ճոխու- թեան, որ եւ մերժեաց անգամ՝ յաշակերտացն հրա- լիրեալ նպաստ վասն անձին՝ մինչ հիւանդ էր 'ի Սին- կափուռ, որպէս վկայէ նամակ Պատուելի Պրն. Յով- հաննու Յարութիւնեան, որոյ գաղափար կցորդեմ ըստ այսմ: Բազմաշխատն Մեսրովբ՝ յետ երկար ամաց անխոնջ աշխատութեան 'ի կալկաթա, ստիպեցաւ ի ցաւ սրտին 'ի յիսնամենի ծերութեան, լքեալ եւ անքաջա- լեր, վասն խնայութեան ծախուցն՝ փոխադրել զտապ- րան եւ զգարոցն ի Չիչրա, յորմէ ճշմարտիւ գրէ երանելին Մեսրովբ՝ ըստ սրտեռանդ փութոյն վասն հայ օրիորդաց եւ մանկոցն 'ի կալկաթա. «Որք զըր- կեցան ի հայրենի հրահանգաց, այլ յայսմ մասին ճար չկայր»: «Մեք ոչ միայն որքան պարտ էր, այլ եւ որ- քան ցվերջին ճիգն էր արարաք, բայց չկարողացաք նոքօք զգէմ ունել բուռն յորձանաց ազգային յօժա- րութեան առ օտարութիւն»: Յայսմանէ հեղինակ մատենիդ հրճուանօք անգամ յիշէ «Եւ տեսնելով որ շատերը բաժանորդութիւննին կթողուն եւ ծախքն կ'աւելնայ, կ'իջարդէ իւր բնակութիւն եւ տպարանը 'ի Չիչրա»: Աւաղ ազգակործան տգիտութեան կեն- սագրին, որ եթէ կրէր ի ծոցի սիրտ ազգասէր, անկ էր նմա համակեալ 'ի սուգ՝ ողբալ զօրն յորում անձ- էր նմա համակեալ 'ի սուգն՝ հալածեալ ի հանգա- նանուէր մէկն ազգին ուսման՝ հալածեալ ի հանգա- մանաց՝ ուժանալ ստիպեցաւ ի գրգանաց անտի հա- մազգեաց 'ի կալկաթա. արժանի էր նմա զգառնագին արուօսը հեղու վասն ժամուն յորում ստիպեցաւ քեր- թողն ազգիս, վասն խնայութեան ծախուց տպարանի առանձնանալ 'ի լուութիւն անապատին ի Չիչրա, մինչ տոչորէր նա ի սիրտ՝ զի օրիորդունք եւ մանկունք ազգին զրկեցան ի հայրենի հրահանգաց, եւ թէպէտ պարտասեալ այլ ոչ վհատեալ ցվերջին ճիգն աշխա-

տէր գեթ սակաւ ծախիւք անդանօր մարթանայր ծառայել ուսման ազգին : Աղետալի իսկ է զի մեծահարուստ հայազունք ի Հնդկիս ոչ ճանաչեցին զյարգ բազմերախտ քերթողին , յորոց բազումք անարդիւն համարելով զհրահանգ ի հայ լեզու , յօտարին յարդիւնաւոր բարբառ ընտրեցին կրթել զմանկտիս , եւ ումանք որոց անկ էր 'ի պաշտպանութիւն աղգային լեզուի , եւ հետեւաբար աղգային եկեղեցւոյն իսկ , յորդորանօք ի ժողովուրդսն՝ խրախուսել զազգաշահ նըպատակ քերթողին , ընդ հակառակն գործեցին չար նախանձիւ եւ փառամոլութեամբ , որպէս տարազ գրութեան հեղինակի մատենիդ ակներեւ ցուցանէ :

Ոչ բաւեալ հեղինակ մատենիդ՝ ըստ քմացն վատահամբաւել զՄեսրոփ ըստ վարուց , բարուց եւ բնաւորութեան , նկրտի թերեւս առ ի կարծել զնա անգութ եւ անգորով . ուստի հնարէ վէպ երկարապատում արձանագրեալ յէջ 29 եւ 30 մատենիդ այսպէս . « Եւ ահա խղճալի Շուշանն պատգարակի մէջ դրուած եկեղեցւոյ գաւիթն կերելի , թուլցած , նուաղած , ուժէ կտրած , ոչ անկողին , ոչ բարձ , ոչ վերմակ եւ ոչ անգամ հագնելու զգեստ ունենալով եւայն » . առ որ Տէր Յովհաննէս իրազկեան ափշեալ զարհուրեալ , կոչէ զեղբայր եւ զքոյրսն Շուշանայ , որք մերժեն հոգալ զնա . քահանայն ճարահատեալ վարձէ սենեակ մի 'ի պարապ տան , պատրաստէ կարասիքն եւ տարեալ անդ զհիւանդն Շուշան , կոչէ բժիշկ , կրկնակի գրութեամբ կոչէ զՄեսրոփ , յորմէ ընկալնու բերանացի պատասխան « իմ գլխում , խելք չկայ . գու գնա ետքը կ'գամ եթէ կարենամ » : Յայսմանէ հետագոտեալ՝ ընկալայ զհետագայ տեղեկութիւն 'ի Պրն . Սաչիկ թաղէոս Աւետումէ ի Կալիթա , որ մտերիմ եւ քաջածանօթ էր երանելոյն Մեսրոփայ , եւ գրէ այսպէս . « Երբ Տիկին Շուշանն սաստիկ հիւանդ էր , իւր ամուսինն փութով

գրէ իւր բաջանաղ (օրինօք եղբայր ⁽¹⁾) Պրն . Ղազար Սիմէօնին , որ գնայ Չիչրա եւ խեղճ հիւանդին բերի Կալիթա , Պրն . Ղազար Սիմոնն եւս իսկոյն գնա մին փոքրիկ նաւակով (յառէջ երկաթուղի չկէր) եւ բերէ զտիկին Շուշան մին մեծ Green boatով (նաւակ յարգաբեալ վասն նաւորդող Տիկնաց կամ գերդաստանաց ընդ պիտոյից նոցա , 'ի վերայ գետոյն) եւ որովհետեւ իւրենք մին փոքրիկ տան էին բնակած , եւ « նեղին դրութեամբ , եւ տան եւս տեղ չլինելով , մին ապլ տուն Պրն . Ղազար Սիմէօն վարձէ , այլ խեղճ հիւանդն մին կամ երկու օրումն վաղճանի եւ թաղաման է մեր Ս . Նազարեթայ Եկեղեցւոյն , ծախիւք իւր ամուսնոյ Պրն . Մեսրոփ Դ . Թաղիադեանցի . խեղճ վարժապետն մեր եւս ներկայ էր յուղարկաւորութեան . քանզի Պրն . Ղազար Սիմէօն փութով լուր էր առաքել իւրն եւ ինքն իսկոյն գայ , ես եւս ներկայ էի թաղմանն — » . Արհամարհ համարիմ նշմարել ինչ զպատմաբանիդ ստուգութենէ , որոյ վէպ գլխովին տարբեր գտանեմ վկայութեան Յարգելի բարեկամիս 'ի Կալիթա , որոյ հայր բարեյիշատակ հանգուցեալ Պրն . Թաղէոս ի . Աւետում սրտակից բարեկամ գորով Մեսրոփայ , քաջածանօթ էր զնիւթոյն . թողում խոհականաց կռաւգատել զիմաստ մանրապատում ճոռմաբանութեան հեղինակի կենսագրութեան :

Հարցանեմ , արդեօք վայելուչ է ութսնամեայ քահանային , տալ ի հրատարակութիւն եւ հռչակել զառանձին նամակ Մեսրոփայ առ նա , թուագրեալ ի 1855 ամի , որով ըստ անյիշաչար բուսոյ բնաւորութեան իսկ՝ թախծեալ 'ի սիրտ՝ դիմէ առ Տէր Յովհաննէս իրազկեան , յանձն առնելով նմա զհոգեւոր պաշտամունս օրհասական Շուշանայ : Բուն նպատակ սոյն նամակի թուի ինձ գով՝ գեթ ամօքել զօրսակալութիւն Տէր Յովհաննու իրազկեան , եւ համոզել զի ի

(1) Քենայր կամ քենակալ :

դէպս օրհասի Պատուելի Տիկնոջն 'ի Կալկաթա՝ կատարեցին անդ ըստ պատշաճին հոգեւոր պաշտամունք նորա, եւ ըստ որում երեք ամաց հետէ բնակէր Մեսրովք ընդ տիկնոջն ի Չիչրա, կարծէր գուցէ թէ Տէր Յովհաննէս Խաչկեան՝ ի հակառակութիւն Մեսրովքայ, համարելով զՊատուելի Շուշան որպէս ժողովուրդ Չիչրայ վիճակի, մերժէր կատարել զպաշտամունսն 'ի Կալկաթա, ուստի գրեաց Մեսրովք զայդ նամակ որ սկըսանի «քահանային յիսակալութեան հոգի չէ տուած» ։

Եւ ապա ազդ առնէ զՇուշանայ, «ընկալեալ սորա երէկ զվերջին թոշակ, դա ժողովուրդ քոյ է՝ կարօտ եւ վերջին աղօթից քոց ։» որով յայտնապէս առարկէ բառնալ զառիթսն զայնոսիկ՝ որովք մարթէր վիճակաւոր քահանային 'ի Կալկաթա հրաժարիլ ի հոգեւոր պաշտամանց Շուշանայ մահացեալ անդանօր, զոր գրէ «զի պատուական մասն անձին իմոյ, թօնեալ, նուազեալ Շուշանի, ասեմ,» «առաքեմ առ քեզ 'ի լրութիւն մնացուածոյն զոր ես անբաւական ի վճար ։» յայտնապէս զհոգեւոր մատակարարութենէն նշարէ, եւ ոչ վասն խնամակալութեան եւ պիտոյիցն ։

Վերջաբանութիւն սոյն նամակի յայտ առնէ զդառնագին աղէտ տրտմութեան Մեսրովքայ վասն անբուժելի հիւանդութեան Տիկնոջն, սոյն անասատան կենացն, արժանի իսկ կարեկցութեան եւ սիրտանաց ։ Բայց անողոք հեղինակ կենսագրին ոչ անգամ խնայէ թախծեալ եւ տագնապեալ վիճակին Մեսրովքայ, որ յետ թաղման Պատուելի Տիկնոջն ստիպեցաւ գիշերել առ քահանայսն 'ի Կալկաթա, եւ մինչ 'ի հեծութեանց ընկճեալ խնդրէ սուղ ինչ բրանդ, եւ 'ի տրտմութենէ սրտին ոչ ընկալնու կերակուր, պատեհ համարի կենսագիրն չարամիտ խորհրդով իմաստասիրել 'ի վերայ արբեցութեան ախտիւ խմորեւոյն կատարածի ։ Եթէ ըստ մակաբերութեան կենսագրին՝ արբեցութեան ախտիւ խմորեալ իցէր Մեսրովք, մարթ էր նմա վաճառել

զտպարանն, որոյ արժէք ընդ երկարս ծախել, ըստ անճշմարիտ ստորասութեան կենսագրին «անզուսպ արբեցողութեան տալով ինքզինքը», կալ եւ մնալ յառանձնութեան անդանօր 'ի Չիչրա, բայց դէպք վայրին յայտ առնեն զուսայնութիւն կշտամբանաց հեղինակի մատենիդ ։ զի մինչ 'ի դերեւ եւ քաղցր յոյս Մեսրովքայ 'ի ծառայել գրագիտութեան ազգին ի Հնդկիս, եւ էանց 'ի կենցաղոյս պատուելի Տիկնոջն նորա, աճապարեաց յայլուրեք նուիրել զմնացորդ կենացըն ի սպաս դաստիարակութեան մանկուոյ ազգին ։

Ուստի որոշեալ նուիրեաց Յակովբայ Անանիայ որդիացեւոյն հանգուցեալ տիկնոջն՝ զամենայն ինչս իւր եւ զկարասիս, եւ յանձնառնելով զնա 'ի խնամս կնքահօր նորին, առեալ ընդ իւր զքանի արկղ մատեանս, մինչ հիւանդ եւ անդրամ, չու առեալ մեկնեցաւ ի Հնդկաց գնալ առ Պարսկաստան ։ զի կամք նորա անտարտամ հաստատեալ էր միշտ 'ի ծառայել գրագիտութեան ազգին, յորմէ լուսաբանութեամբ գրէ երանելին Մեսրովք 'ի նամակին ուղղեալ առ Տէր Յովհաննէս Խաչկեան, թուագրեալ 'ի Չիչրա 27 Մէյ 1857, որ տեսանի յէջ 57 մատենիդ այսպէս ։ «Եթէ վասն ապրստի իմոյ հոգայի ինչ, զիմն այլոց ոչ տայի եւ բաւական էր ։ Եթէ զպարապութիւն եւ զհանգիստ սիրէի՝ ահաւասիկ զերկոսին եւս ունիմ ի մեղի եւ թուլամորթ քաղաքի այսմիկ ։ Բայց չէ՝ կամիմ, եթէ կեամ, պիտանի լինել ազգի իմում ։» Սոյն իսկ խորհրդով վառեալ նորա միշտ, զկեանս իւր ողջոյն պատարագեաց զոհ բոլորանուէր պայծառութեան ազգին գրականութեան, որոյ 'ի տրիտուր երախտեաց հոչակեալ ազդ առնէ անանուն կենսագիրն (յէջ 47 մատենիդ) 'ի գիտութիւն հեռաւորաց անձանօթից, զի քերթողն Մեսրովք ըստ բնաւորութեան եւ վարուց «Հրէշ մի էր եւ իբր գրաստ գրաբարձ ։» Ո՛հ, վիշտ անհնարին արդարեւ բանասիրաց ազգիս, եւ որոց կրենն 'ի ծոցի սիրտ

ազգասէր, զի քերթողն ազգիս հրէշ եւ գրաստ ան-
ուանագրի 'ի յուժպէտս կենսագրէ:

Յայս վայր անանուն կենսագիր Մեսրովբայ յամե-
նայն դէպս նկրտեաց աղարտել զյիշատակ երանելոյն,
ըստ վարուց եւ բնաւորութեանց, եւ տակաւին ոչ ա-
տակեցաւ զյագուրդ ըղձիցն գտանել, ուստի յէջ 47
մատենիդ մանրամասն նկարէ զպատկեր անձին նորա
որպէս «Ջառադէմ» եւ յոյժ տգեղ:» Թեպէտ ոչ էր
Մեսրովբ բոլորովին չըքնաղագեղ անձամբ, քնքուշ գե-
ղաղէշ դիմօք, այլ ոչ բնաւ ճառագէմ եւ տգեղ: Մի-
ջահասակ էր նա, դէմքն կանոնաւոր, տեսիլ ականցն
ազդու, խորիմաստ, տիպ դիտակին էր վեհանձն, ան-
վեհեր եւ մտաւորական, վարք նորա քաջ եւ վստահ,
եւ ընդ ամենայն՝ տեսիլ նորա հաճոյական եւ պատ-
կառելի:

Գրէ կենսագիրն զՄեսրովբայ «բնաւորութիւնն
անհաստատ եւ միտքը փոփոխական.» որում պատաս-
խանեմ զի հաստատուն եւ անտարտամ էր միտք երա-
նելոյն 'ի ծառայել ազգին ուսման, որ եւ բուն նպա-
տակ կենացն համարէր. այլ ժամանակակիցք ոչ ճա-
նաչեցին զյարգ Ազգասէր քերթողին: Դարձեալ գրէ
«բարեկամութիւն իբրեւ առ ոչինչ համարեր» որ չէ
արդար: Հաւատարիմ սիրով ճանաչէր նա զյարգ ճշմա-
րիտ բարեկամութեան, զոր աւանդ սակաւութեամբ
նշմարեաց անդ 'ի միջի. բայց ըստ բնածին անաչառ
բնաւորութեանն անխտիր խորշէր, եւ հեգնէր զվեղծ
բարեկամս: Յարմարէր նա միշտ գիտօսակցութիւն իւր
ըստ քմաց լսողին, այլ չէր նա բնաւ «ընդհանրապէս
անպարկեշտ եւ կծողական»:

Յէջ 47 մատենիդ գրէ կենսագիրն զմամնէ «Եկեղե-
ցականներն հետ հաղորդակցիլ չէր սիրեր եւ այլն:»
Հանգոյն հաւատարիմ սիրոյն առ Հայաստանեայց Եկե-
ղեցին, մեծարէր Մեսրովբ եւ զեկեղեցականս առ հա-
սարակ, որում եւ յաճախ այց առնուին ականաւոր

քահանայք Անգղիացւոց 'ի Կալկաթա, որոց ոմանք
'ի տիս պատանեկութեան աշակերտակիցք ընդ նմա
եղեալ յեպիսկոպոսական ճեմարանին, մեծարանօք
յարգէին զնա: Մտերիմ յարակցութիւն Մեսրովբայ
ընդ Սրբազան Ծայրագոյն Իսահակ վարդապետի մինչ
էր նա 'ի Կալկաթա, եւ 'ի գովեստ սոյն Սրբազան նուի-
րակին Երուսաղեմայ խմբագրեալն յԱզգասէր լրա-
թղթով, ոչ բնաւ վաւերացուցանեն զկենսագիրին
կշտամբանս: Եթէ ըստ վկայութեան անանուն կենսա-
գիրն պարսաւանօք խօսեցաւ Մեսրովբ 'ի վերայ ոմանց
կրօնաւորաց ազգիս. այն 'ի վիշտ սրտին եւ յուղղու-
թիւն մոլար ընթացից նոցա նշմարեաց:

Յէջ 48 մատենիդ արձանագրէ կենսագիրն զհետա-
գօտեալ կարծիս Մեսրովբայ վասն սկզբանց լրագրա-
կան խմբագրութեանց, յորմէ եւ բացատրութիւն
Մեսրովբայ չէ գլխովին տարբեր գործնական իրողու-
թեանց բազմաց հրապարակագրաց, ուստի եւ յար-
մարագոյն պատասխանի հետաքրքրանաց նորա: Սա-
կայն պատուական թերթք Ազգասէր լրաթղթոյ կեն-
դանի վկայք են ճշմարտասէր սկզբանց խմբագրին,
որում դիւրին էր սիրելի բազմաց կարգել զինքն, եւ
բազմապատկել զթիւ բաժանորդաց լրաթղթոյն 'ի
Կալկաթա. եթէ ոչ չողոքորթ պաշտպանութեամբ ան-
ճշմարտին, գեթ անբասիր թողով զթերութիւնս ո-
մանց բազմահարուստ ազգայնոց անդ:

Յէջ 48 մատենիդ յերրորդ յօդուածի՝ չարամիտ հը-
նարիւք գրէ կենսագիրն. «Ասացին ոմանք եւ իրա-
ւամբ, թէ նորա իմաստութեան մտաւոր տաղանդը՝
«կը նմանէր խոզի քիթը ոսկի օղ դրուածին, մանա-
ւանդ երբ կը մտանէր Բաքոսի տաճարը եւ իւր ա-
«խորժածի անյագ ծարաւը կը զովացներ:» Արհամարհ
համարիմ նշմարել ինչ զանպատկառ իմաստից բաղդա-
տելոյն զազգասէր քերթողն ազգիս ընդ գրաստուց
եւ խոզից, որ ճշգրտեն եւ եթ զեւս անհարթ մտաց

կենսագրին, որ զկնի գիշատելոյ ըստ քմացն զանցս կենցաղոյն Մեսրովբայ, դարձեալ խիզախի ի վերայ յիշատակի Պատուարժան հանգուցեալ Յովհաննու Աւգայեան ներհուն վարժապետին 'ի Կալիաթա՝ որում եւ յէջ 50 մատենիդ նկարէ «զայրացկոտ դէմքը՝ սարսափ կրեբէր տեսողին»։ «Կուզէր խաւարի մէջ պահել աշակերտները»։ «Կեղծաւոր եւ չորոքորթ բնաւորութեամբը ամենուն յարգելի էր»։ «որով ճշգրտէ յանձին «ոչ գիտեն զինչ գործենն»։ Այսու եւ ոչ զյադուրդ մոլար ըղձիցն գտեալ, յէջ 51 մատենիդ հայհոյանօք գրէ զեկեղեցւոյն Հայոց 'ի Կալիաթա, այսպէս։ «Ինչպէս իրաւամբ ասաց ոմն, Երրայեցեոց Սինագոգի մէջ Աստուած եւ Մովսէս կան, եւ մահմետականաց մեջիդի մէջ Աստուած, Մահամադ եւ Ալի, մեր այս տեղի եկեղեցւոյ մէջ ոչ Քրիստոս կայ եւ ոչ Առաքեալք»։ Ահա այսպէս բացատրէ անարատ հեղինակ մատենիդ զԱւետարանին Սուրբ բանից խորհուրդ թէ «Ուր մի «կամ երկու ինոցանէ եղիցին, անդ եւ ես եմ ի մէջ նոցա», որով թելադրէ մտացս համարիլ զանանուն կենսագիրն՝ Երրայեցի ոք, եւ կամ հետեւորդ մարգարէին տաճկաց։ Ահա յայս տարազ գրէ հեղինակ մատենիդ զԻսաակոր Սուրբ Նազարեթայ եկեղեցւոյն 'ի Կալիաթա, ուրանօր 'ի տարախարհին յամենայն ի սուրբ աւուրս խուռներամ խմբին հայ ժողովրդականք, ջերմեռանդ հաւատով հաղորդակից լինել փրկաւէտ խորհրդոյ Սուրբ Պատարագին, 'ի սեզանի անդր մատուցեալ։ Եւ իւր արդեօք իւրք ճշգրտի զի 'ի սոյն «Եկեղեցւոյ մէջ ոչ Քրիստոս կայ եւ ոչ առաքեալք»։ «գուցէ առիթ անհաւատութեան ծագեցաւ 'ի հանգամանաց, զի ըստ որում ոմն վարդմի պաշտօնեայ արգիլեալ ի օլաշտամանց սոյն Եկեղեցւոյն ոչ եւս իշխէ զՄաքեալէլեանն 'ի կիր արկանելով զիմաստակութիւն՝ երկպառակել յար զանմեզ տարբերութիւն հայ ժողովրդեան 'ի Կալիաթա, եւ առնել

անդ ըստ հաճոյից, ի փառս եւ ի փարթամութիւն անձին իսկ, եւ ի կործանումն ազգութեան։ ուստի եւ ըստ թիւր դատողութեան կենսագրին, զարդիս ոչ Քրիստոս կայ, յեկեղեցւոյ անդ եւ ոչ առաքեալք։

Անդրէն դառնայ անանուն կենսագիրն թափել զժանգ ազաւաղեալ մտացն 'ի վերայ Սրբազան Առաջնորդաց ազգիս (ոչ միայն եւ եթ այլ ամենեցուն) եւ Սրբակրօն քահանայից Զուղայու առ հասարակ, առանց իւրք բացառութեան, որպէս յէջ 51 մատենիդ ընթեռնում։ «Եւ այս ամենայն յառաջ եկած են 'ի «չնորհս պորտաբոյժ եւ պիտակ Առաջնորդաց Զուղայու, «եւ մարդապաշտ աներկիւղած եւ սուպ քահանայից, «որք կառավարեն (իւր թէ) զկրօն եւ զեկեղեցի Հայոց Հնդկաստանի»։ Ահա այսու մեծարանօք գրէ կենսագիրն Մեսրովբայ զընդհանուր եպիսկոպոսաց եւ քահանայից հայոց ի նոր Զուղա. զորս եւ այսու ակնածութեամբ նշուակէ յաջս ընթերցողաց ազգիս մինչդեռ ոչ անգամ եւ մի ի նոցանէ վայելեաց զայն ճահաւոր պատեհ գործելոյ զօգուտ ազգին եւ եկեղեցւոյն Հայոց Հնդկաստանի, որպէս ըստ աջող հանգամանաց՝ վիճակեցաւ երբեմն Տէր Յովհաննու Խաչկեան ունել ի ձեռին պատշաճաւոր պատեհ եւ միջոց գործելոյ զբարիս վասն ժողովրդեանն. որ եթէ ճանաչեր զյարգ ազգային հրահանգի եւ ուսումնականաց ազգին եւ գէթ խորհրդով քաջալեր լինէր ազգաշահ հաստատութեանց Հնդկաստանի, կամ գէթ ծանեալ զինքն եւ զպարտիս Սրբազան պաշտօնին իսկ. անկ էր նմա յայլ տարազ նշմարել զազգայնոց անդ եւ զեկեղեցւոյն։⁽¹⁾

Ոչ ներեն ինձ ժամանակ յաւել երկարել զնիւթոցն։

(1) Բազում և խիստ կրիւք գրէ Պրն. Յ. Շ. Սարգսեան զՏէր Յ. Խաչկեանէ, և մինչ անարգէ զիստագոյն բանս կենսագրին, ինքն ի նոյն ընկրմի կիրս գրեովին։ Տէր Յ. Խաչկեան արարեալ է զայն ամենայն որ ինչ վայել էր իւրում պաշտօնին, ըստ չափու կարողաւ։

այսքանեօք պարտիք անձին վարկեալ ըստ կարեացս՝
ի պաշտպանութիւն ճշմարտութեան բացատրելով, ի
ցաւ սրտիս ստիպեցայ երբեմն պարսաւանօք գրել
զանանուն հեղինակէ կենսագրութեան Մեսրովբայ,
յաւէտ հետեւելով մարգարէին ակն ընդ ական փոխա-
դարձ խրատու, քան Երկնաւորին վարդապետի ներո-
ղամիտ գաղափարի։ Ապաքէն իւր իւր պաշտպանեցի
ճշմարտութիւն, թէ ոչ լուսաբանութեամբ դիպացն
եւ ելից նոցա։ Եւ ըստ որում Սրբութիւն ձեր բա-
րեհաճեալ (գիտեմ բարի դիտմամբ, եւ ի սէր անմահ
յիշատակի ներհուն քերթողին ազգիս,) եւ աշխատա-
սիրեալ ի լոյս ընծայեցեր զհեղինակութիւն անանուն
կենսագրին Մեսրովբայ Դաւթեան Թաղեաղեանց։
չէ ինչ անձահ ապա ըստ իմ հաւատոց, եթէ ժողիցեմ
հայցել ի Սրբութեանէդ զի բարեհաճեալ տնօրինեմք
տպագրեալ հրատարակել զայս իմ փանաքի գրութիւն
որով փարատեսցին միտք ընթերցողաց յիշեալ կենսա-
գրութեան Մեսրովբայ ՚ի բամբասանացն անդր ար-
ձանագրելոց։ Տենչալի եւ եթէ՝ զի մի անմեղն զո-
հեսցի եւ անանուն կենսագրին վառ անարդար ի սը-
նար զոհին յաղթական ծածանեսցի ՚ի տարապարտուց։
Ուստի հարկ համարիմ երեք հարիւր օրինակ գրու-
թեանս տպագրեալ, սոյն իսկ տեսակ տպագրով, որ-
պէս վասն կենսագրութեան ի վեր անդր յիշեցելոյ ՚ի
կիր արկեալ ի ձեւ փոքրիկ տետրակի, առաքեսցի
առ իս աստ։ Եթէ Սրբութիւն ձեր բարեհաճեսցի
կատարել զայս աղերս, չնորհ անձին համարիցիմ աշ-
խատ ձեր, որոյ եւ ծախք շնորհակալութեամբ վճա-
րեցից։ Բայց եթէ անձահ վարկեցս յանձն առնել զայս

Թեանն, բայց թէ ընդէր պարոն Սարգսեան զմեծագոյնս պահանջէ
ինմանէ և ոչ յեպիսկոպոսէն, որ աչօք իւրովք ետես զանունք վեճակ
«ազգաշահ հաստատութեանց» Կալկաթայի և անփոյթ եղև, զար-
մանալի է արդարեւ յոյժ։

Յ. ք. Մ.

իմ խնդիր, ուրեմն հաճեսցի հնարաւոր փութով յայտ-
նել ինձ զայնմանէ։

Խորին ակնածութեամբ բարեհաճ ընդունելու-
թեան աղերսիցս յուսալով Մնամ, Սրբակրօն Տէր,

Քոյդ խոնարհ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Գաղափարք թղթակցութեանց

Յարգոյ Պրն. Յովհանն Յարութիւնեան
՚ի Ներկայ

Իմ թանգ Պարոն Յովհանն.

Մին անանուն հեղինակ՝ հանգուցեալ բարեյիշա-
տակ Պրն. Մեսրովբայ Դաւթեան Թաղեաղեանցի կե-
նաց պատմութիւնն գրելով, յիշէ զի իբր 1850 թուին
երբ կարգեցաւ նա վարժապետ Զուղայու Ամենա-
փրկչեան Դպրոցին, շատ պատիւ ստացաւ Առաջնոր-
դէն եւ ժողովրդէն, եւ միշտ քիչմիչի եւ նաջաֆի գի-
նին յանդիմանն ունելով, հեծնելէ ձին պատրաստ,
ամեն օր զբօսանքի երթայր եւ այլն, որով գոռոզա-
ցաւ, հպարտացաւ, մինչ ընդդէմ Առաջնորդին խրոխտ
վարվեց, Դպրոցի աշակերտներուն եւս անպակաս ծեծ
ու փէտ տալով զզուեցուց բոլոր ժողովուրդ Զուղայու։
Եւ զի երբեմն պատմես քոյ աշակերտ լինելն ՚ի ներքոյ
Պրն. Մեսրովբայ ՚ի Զուղա, եւ որ առաջադէմ գտեալ
քեզ կարգեց վերատեսուչ վարուց դեռահասակ աշա-
կերտաց սոյն Ամենափրկչեան Դպրոցի։ շնորհեալ դը
րես ինձ արդեօք ստոյգ է զոր պատմաբանն գրէ վասն
Պրն. Մեսրովբայ գոռոզանալոյն, հպարտանալոյն, գի-
նոյն եւ ձիոյն, կամ ամեն օր զբօսանաց հետեւելոյն.
յատկապէս վասն աշակերտացն անպակաս ծեծ ու փէտ
տալոյն, յորմէ անշուշտ քեզ եւս բաժին հասած կը

լինի, եւ չես մտադած լինել. յայտնէ որքան քոյ տեսածն եւ լսածն է այդ ժամանակում. եւ Զուգայու ժողովրդոց զգացմանէն առ նա, շնորհեալ գրել ինձ գոհ եղէց.

Յարգանք Մնամ

Բաւալիա 18 Օկտոբր 1886

Թանգ Պարոն

Քոյդ խոնարհ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Շ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Յարգոյ Պրն. Յովհաննէս Շահնազար Սարգսեան

ի Ներկայ

իմ Թանգ Պարոն

Վասն հանգուցեալ Պարոն Մեսրոպ վարժապետի մասին միայն այսքան իմ տեսած կամ գիտացածնայ, ընթացս Պրն. Մեսրոպի վարժապետ լինելն ընթացն ընծմանէր, յաւել քան 150 աշակերտք կային, որոց յաւել պակաս 15 անձինք հասակաւոր Պարնայք քերականութիւն ուսանէն. վեց քահանայք երկու վարդապետք եւս. վարժապետ Մեսրոպն իւր լաւագոյն ջանքն գործ դնէր վասն աշակերտաց յառաջանալոյ, եւ յառաջանին, բայց Զուգայեցիք արժէքն չիմացան, այդ աղագաւ վարժապետի սիրան սառեց, հրաժարվեց իւր պաշտօնիցն, վերջն Զուգայեցիք զըզջացին այգպիսի վարժապետ կորուսանէն:

Վարժապետի մեծ պակասութիւն այդ էր՝ ինգլիզի պէս թուոնք բնութեան տէր անձն էր, անկանոն բան չէր կարող տեսանել, զոր ինչ որ կայր կուզէր արդարացի լինէր: Որովհետեւ ինքն ուսեալ անձն էր՝ չէր կարող Զուգայեցւոց գոռոզ բնութիւն տեսանել, միշտ ցանկայր ուսեալ անձանց հետ ընկերակցութիւն պահել, այդ է որ Զուգայեցիք յատուկ յարգանք ցոյց

չտուին վարժապետին. նա եւս հրաժարվեց իւր պաշտօնիցն:

Այդ անտեղի զրպարտութիւնք որ ասեն միշտ հետեւէր իւր զբօսանաց, գինի խմէր, գոռոզանէր, երբեք չեմ տեսած կամ լսած:

Ասեն իւր աշակերտաց ծեծ կտայր, երբէք ոչ: Սաստիկ ռահմ ունէր. որ բոլոր աշակերտքն կզգային առանց ծեծ տալոյ: Պատահէր ով ոք անհնազանդ լինէր ծնողաց, կամ սուտ խօսէր, կոչէր, Դեւանչին կշալակէր, երկու ուստան տայր. նոքա որ անփոյթ կային ուսանելուց, ծաղրածու մի գլխարկ դնէր նոցա գլխին եւ ամանջելով միւս անգամ հետեւէին ուսմանցն:

Ես քեռոյս ներքոյ՝ Ամբարձին կարդայի, երբ գընացի վարժապետի մօտ, տարաւ այդ ու բենի դասն գծեց. գրաբառից աշխարհաբառ սովորել տվեց. մինչ 2000 բառ սովորելիս ինձ շատ յառաջագէմ գտաւ, այդ աղագաւ գրքատուն, քաղաթ, եւ գրիչք յանձնեց ինձ որ կառավարեմ:

Որքան սիրէինք վարժապետին՝ յայտնի էր, Պարոնն եկաւ ի Սինկափոռ եւ հիւանդ լինելով. եօթն անձինք նորա աշակերտեալք ի Սինկափոռ էինք, ժողովք կազմելով վերջաւորեցինք իւրաքանչիւրս ամսեն Տասն մոռչել տալ, եւ վարժապետին առաքել առ Պինանգ, որ անդ առողջանայ: Չընդունեց եւ ասաց, Ղուզում, ես իմ զաւակացի՞ պիտի դրամ ստանամ, ոչ բնաւ. եւ չստացաւ. եթէ մեք ծեծ ու փէտ լինինք կերած, այդ առաջարկութիւնն չէինք անել. այսու պիտի իմանաս որ մենք սիրէինք մեր վարժապետին: Այսքանս բաւ է, եթէ կամենամ գրել՝ թուղթս շատ կերկարի. ուստի կնքեմ Ողջունիւս:

Եւ Մնամ

Բաւալիա 19 Օկտոբր 1886.

Թանգ Պարոն

Քոյդ հաւատսի

ՅՈՎՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Յարգոյ Պարոն Մկրտիչ Յ. Պետրոսեան

ի Ներկայ

Թանգ Պարոն .

Ի մօտոյ ընկալայ ՚ի բարեկամէ ումեքէ գրքոյի մի տպագրեալ ՚ի Կ. Պոլիս, ⁽¹⁾ որ կոչի կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց, որոյ անանուն հեղինակ գրէ, զի իբր յամի 1850 ՚ի ժամանակ երանելուոյն Մեսրոպայ առ Զուղա, մեծարանօք ընկալեալ ՚ի Սրբազան Առաջնորդէն անդ. կարգեցաւ վարժապետ Ամենափրկչեան կոչեցեալ դպրոցին ՚ի Զուղա. եւ յաւելու գնմանէ այսպէս « Համադամ սեղան եւ Քիչմիշի ու Նաջաֆի գիւնին միշտ առկեւը, ձին պատրաստ հեծնելու եւ ամեն օր զբօսանքի երթալու եւ այլն, ասոնք ամենքը օր ըստ օրէ գոռողացուցին Հպարտացուցին զինքը, մինչեւ այնքան որ սկսաւ խրոխտալ թէ Եպիսկոպոսին եւ թէ Զուղայի Հասարակութեան վերայ. դպրոցի աշակերտներուն եւս անպակաս ծեծ ու փէտ տալով զըզուեցուց բոլոր ժողովուրդն, եւ ամենքն երես դարձուցին իրմէ » : Եւ զի լսեմ Յարգութիւնդ աշակերտեցեր յոտս երանելոյն Մեսրոպայ ի սոյն Ամենափրկչեան դպրոցի ՚ի Զուղա, եւ յետ ելանելոյ նորա անդրէն, մնացեր ի Զուղա ընդ երկար ամս, խնդրեմ ՚ի պաշտպանութիւն ճշմարտութեան, զոր ակնատեսս լեալ, եւ ի ծերոց լուեալ Հաճեալիւր ծանուցանել. որով եւ գոհունակ կացուցես

Թանգ Պարոն

Բաճուեա 2 Նովեմբր 1886

Քոյդ խոնարհ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ծ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

(1) Դրքոյն տպագրեալ է ի Տփղիս, և ոչ ի Պոլիս :

Յարգոյ Պարոն Յովնանեա Ծ. Սարգսեան

ի Ներկայ

Թանգ Պարոն .

Ամսոյս 2ին թուով տոմսակդ ստացեալ եմ ՚ի ժամու, եւ զնիւթոցն ՚ի միտ առեալ : Որ Հարցանես ինձ ծանօթութիւն տալ վերաբերելի յաւերժայիշատակ Հանգուցեալ Պրն. Մեսրոպ Դ. Թաղիադեանց, երբեմն վարժապետ Սամեանց Ամենափրկչեան դպրոցի Հաստատեալ ՚ի 1854 ամի. ոչ 1850 որ գրէ անանուն հեղինակ տետրակին կենսագրութեան յիշեալ Պրն. Մեսրոպին տպագրեալ ՚ի Կ. Պոլիս. զի Հանգուցեա Պրն. Գրիգոր Սամեանն Հիմնադիր դպրոցին վախճանեալ է ի 1855 ամի ՚ի Մադրաս, եւ կտակաւ աւանդեալ էր գումար քսան. Հազար ռուփեաց, որոյ եկամտօքն պարտ էր շարունակել դպրոցն, Համեմատ դաշանց եւ կարգադրութեան զոր ինքն յիշատակեալ էր ՚ի կտակի. իրաւի ես աշակերտեցի յիշեալ դպրատան յայնմ ժամանակի, այլ ի մտտով Հասակի, զի Հաղիւ սկզբունք գրավարժութեան ուսանէի, եւ որքան այն ժամանակեայ, Հասակ եւ յիշողութիւն ներէ, եւ որքան ժամանակ Զուղայ էի եւ յետոյ այլուր, լուեալ եմ ի բազմաց զի նա էր յարմար պաշտօնեայ վարժապետութեան, եւ մի ՚ի գիտնական անձանց ազգիս որ տարաբախտապէս փոքրութիւ եւ, սորին գիտնականութեան Համբաւն արդէն կայ դրոշմեալ յէջս պատմադրաց մերոց : Վասն Համադամ սեղանոյ քիչմիշ եւ Նաջաֆի գիւնոյ եւ ձին պատրաստ լինելոյ զբօսանք գնալոյ եւայլն, որ գրէ հեղինակ տետրակի, առ այդ չունիմ ծանօթութիւն ինչ, զի ոչ ընկերակից, ոչ Համադամ կերակրոյ սեղանակից եւ ոչ գինոյ բաժանորդ

էի նմա . այլ ինձ թուի անանուն հեղինակն թէեւ քօղով ծածկեալ, այլ լեալ է նմա սեղանակից, եւ գինոյն բաժանորդ, որոց անուանքն որոշարար յիշէ :

Դպրոցի աշակերտաց անպակաս ծեծ ու փետ տալով զգուեցուց ժողովուրդն, զոր գրէ հեղինակն, սորա մասին այս է իմ վկայութիւնն, որ թէեւ ըստ այն ժամանակեայ սովորութեան կայր դպրոցում գեղարան կամ փալատն եւ փայտ եւ այլ աեսակ պատիժ, այլ վասն ստահակ եւ խեռ աշակերտաց, որ երբեմն գործ դրնէին, այլ ոչ մշտապէս եւ ոչ չափազանց . քանզի եթէ այդպիսի խստութիւն լինէր՝ զիմորդ կարելի էր վառել զխանդ ուսումնասիրութեան, որ յայնմ ժամանակի գրաւեալ էր զսիրտ մերազանց Զուղայու, ուր ոչ միայն մանկունք այլ եւ երիցունք եւ մինչ անգամ ամուսնացեալ անձինք դային դպրոց ուսանել զգրականութիւն եւ արհեստ քերականութեան :

Հեղինակ տետրակի որ գրէ՝ « յիշեալ բարիքն վայելով գոռոզացուցին հպարտացուցին զինքն մինչեւ այնքան որ սկսաւ խրոխտալ թէ Եպիսկոպոսին եւ թէ Զուղայեցի հասարակութեան վերայ, եւ զգուեցան բոլոր ժողովուրդքն եւ ամենքն երես դարձուցին իրմէ . » սորա մասին ես չկարեմ ճիշդ վկայութիւն տալ ինչ էր շարժառիթ անհամաձայնութեան նորա եւ Եպիսկոպոսի կամ ժողովրդոց մէջ, որ պարտաւորեցաւ պաշտօնն թողնել եւ գնալ . այլ ըստ Զուղայու պատմութեան հեղինակեալ ի բազմաշխատ Պրն . Յարութիւն Թ . Տէր Յովհանէ, երբեմն ատենադպիր Սրբոյ վանացն Ամենափրկչի, տպագրեալ ի Զուղա ի 1880 ամի հատոր Բ . յէջ 256 գրէ այսպէս . « Յամի 1854 ի 20 Փետրվարի ըստ հասարակաց ժողովոյ եղելոյ ի Զուղայ կացուցան գործակալք եւ կառավարչիք Սամեան Ամենափրկչեան դպրոցի, Պարոնայք Մնացական Ստեփաննոսեան . Ղեւոնդ Յ . Աւաքեան, Եղիա Յովհաննէսեան եւ Յովհաննէս Տէր Ղուկասեան, եւ

առաջին վարժապետ այնմ եղեւ ամիսս ինչ Յակովբոս յաջորդ եւ ծայրագոյն վարդապետն . իսկ յետ քանի ամսոց գիտնական Պրն . Մեսրոպ Դ . Թաղիադեանց, ըստ հրաւիրմանց Սրբազան Յովհաննէս Բ . Առաջնորդի, ի Ս . Էջմիածնէ եկն, եւ եղեւ վարժապետ այնմիկ դպրոցի, յորում ժամանակի ութսուն աշակերտք հաւաքեցան անդր . զոր դասակարգելով ըստ բարեկարգութեան, զնորահամբախն յանձն արար դասատուաց, եւ զչափահասն ինքն ստացաւ յաշակերտութիւն : Երկու ամիսայն եկաց նա վարժապետ այնմիկ դպրոցին, եւ յընթացս սուղ ժամանակին այնմիկ բազում մանկունք լուսաւորեցան ի գրականութեան ըստ իւրաքանչիւր կարեաց . այլ Պրն . Մեսրոպ վարժապետն (որոյ բնաւորութեանն ընդաբոյս իմն է ոչ համբերատար եւ միաշաւիղ մնալ յինչ եւ իցէ գործողութեան, այլ սիրէ միշտ զնորանոր տիպս եւ զփոփոխմունս պարագայից ինքեան յանձն եղեալ գործոյ), ոչ մնաց ի պաշտօնի վարժապետութեան այնորիկ . ուստի դպրոցըն, յետ մեկնելոյ նորա, ոչ եւս մնաց ի շարունակ հաստատութեան, թէպէտ կառավարեցաւ առժամանակ դասատուութեամբ Գէորգ վարդապետի Տէր Յովհաննէսեան, Գէորգայ Յովսէփեան, Տէր Աւետիս Տէր Ղազարեան, եւ Տէր Ստեփաննոս Յարութիւնեան, այլ ոչ ընդ երկար պահելով դայն շարունակութիւն փակեցաւ այն յամի 1857 : »

Սոյն պատմութիւն ինձ եւս հաւանական թուի, զի գովով նորա ատենադպիր վանացն, նախ քան սորա մասին գրելոյ՝ պարտ էր կամ ծանօթութիւն գտանել վանաց գրադարանէն որ ունէր ի ձեռին, եւ կամ այն ժամանակեայ անձանցէ որ ծանօթ էին նորա վարուց բարուց եւ այլ հանգամանացն : Վերջաւորելով զայս բացայայտութիւն զոր ըստ կարեացս գրեցի . զոր ինչ տեսեալ էի աջօք, զոր լուեալ աւանջօք, եւ զոր դատեալ ըստ կարեաց, եթէ կան

ի սմա թերութիւն, սխալութիւն եւ ոչ ուղիղ դատողութիւն, նախապէս ներունն խնդրեմ:

Մնամ

Յարգելի Պարոն

Բասաւեա 5 Նովեմբր 1886

Բոյդ-խոնարհ ծառայ

Մ. Յ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ահաւասիկ, պատասխան մեր Առ

Կ. Պոլիս—Բերա 10/22 Փետրվար 1887

Ազնիւ եւ սիրելի համագրի մեր Պարոն Յովհաննէս
Շահնազար Սարգիսեան ի Պաղավիա—Հնդկաց.

Ազնիւ Պարոն.

Ախորժ հաճութեամբ ընկալայ զչնորհեալն ի ձէնջ
թուղթ բազմահատոր, թուեալ ի 25 Նոյեմբերի 1886.
որ եհաս ի ձեռս իմ ի 4/16 Փետրվարի տարւոյս, եւ
մինչ զարմացեալ էի թէ ընդէ՞ր յապաղումն աւելի քան
երկուց ամսոց. նշմարեցի ի վերայ պահարանի նամա-
կին զդրոշմ թղթատար տանն Պաղավիոյ՝ 4 յունվար
1887 թուականի, եւ վերահասու եղէ զի անագան
ուրեմն յանձնեալ էր ձեր զթուղթն՝ թերեւս յետ
առաջի առնելոյ զայն հետազօտիչ ոմանց:

Նախապէս՝ պատիւ համարիմ յայտնել ձեզ զիմ
չնորհակալիս զի բարեհաճեցայք պատուել զանարժանս
պատուական գրութեամբ ձերով, եւ յայտնել զսիրելի
անձնաւորութիւն ձեր, զորմէ ընթերցեալն էի ի
թերթս «Ազգասէր» լրագրին կալկաթայի յառաջ քան
զամս երեսուն:

Նոյնպէս ուրախ եղէ յոյժ, զի գրութեամբդ այդ-
ուիկ յայտ առնէք, զի յետ այնքան ամաց աշակեր-
տութեան Ձեր յոտս մեծ վարժապետին Մեսրոպայ
Դ. Թաղիադեանց, եւ գոլով զբաղեալ ի բազմազբաղ
գործս տուրեւառիկ շահավաճառութեան, ոչ միայն
վճարող յիշատակ եւ զսէր երախտագիտական անմո-
ռաց ունիք ի սրտի առ Ուսուցիչ ձեր ուսումնապանծ,
այլ եւ իբրու հանապազօր հետեւող գրականութեան՝
գողտրիկ իմն չարագրութեամբ գրէք զլեզու եւ զբար-
բառ Աստուածախօս մերոց Հայրենեաց ի հեռաւոր

յօտարութեան ձերում այդմիկ, զորպիսիս հազուա-
գիւտ է եւ աստ ի միջի մերում այդքանի յառաջա-
դիմութիւն ի գրոց մեր բարբառ: Նմանօրինակ ուրա-
խալի եղեւ ինձ եւ նիւթ գրութեան ձերում, որով զհա-
ճոյականն գործէիք սրտի իմոյ եւ մտաց, սրբագրելով
զանխորժ հանգամանս բարուց բարեյիշատակ Մ. Դ.
Թաղիադեանի՝ յիշատակեալս ի կենսագրութեան նո-
րին՝ խմբագրելոյն յինէն, եւ զորս ճշմարտութեամբ
ասեմ բազում տհաճութեամբ եւ յակամայս զետեղեալ
էի, չունելով զայլ աղբիւր պատմութեան, քան զոր
ի ձեռս իմ անկեալ էր «Արարեալ յունեմնէ ի կալկա-
թա յամին 1870»:

Պատմեցից ձեզ զայդ պարագայիւք աներկեւան:

Որպէս յայտ է ի սեպհական բանից իմոց ի կեն-
սագրութեանն, ես ի մանկութենէ սիրահար եղեալ էի
անզուգական հեղինակութեանց Թաղիադեանի, վասն
որոյ եւ հետզհետէ գամագիւտ լեալ հաւաքման տպա-
գրեալ մատենից նորին, որպէս եւ բաժանորդութեամբ
«Ազգասէր» լրագրին, եւ այսու ստացեալ զանհամե-
մատ համակրանս յանձն եւ ի գործ առնն գիտնականի,
իզձ էր ի բազում ժամանակս լսել եւ տեսանել զկեն-
սագրութիւն նորին, մանաւանդ ի բազմաթիւ աշա-
կերտաց նորին, իբրեւ Արձանական անմոռաց յիշա-
տակի այնպիսեոյ վարժապետի եւ քերթողի:

Այլ սակայն ընդ երկար վրիպեալ ի յուսոյ, մինչ-
դեռ ոչ զայնպիսիս զմտաւ ամել կարէ ի յերեսաց յա-
խուռն զբազմանց եւ վշտաց. եւ ահա յաւուր միում
հասանէր ի ձեռս իմ ծրար մի թղթոյ, յորում եւ
կենսագրութիւն Մ. Դ. Թաղիադեանի, խնդրանօք
առաքելոյ զայն անյապաղ ի Թիֆլիս առ բարեկամ
ոմն: Նորոգեցան յիս ներքին թելագրութիւնք ըզձա-
նաց գրել զվարս Հեղինակին եւ զմատենագրութեանց
նորին. ուստի եւ անյապաղ ընդօրինակեալ զայն՝
առաքեցի ի Թիֆլիս. բայց տեսեալ եւ ընթերցեալ ոչ

սակաւ անհեթեթ բանս ի գրչութեանն հակառակ
իմոց կարծեաց եւ ըմբռնմանց՝ շուարեցայ, եւ սկսայ
մտածել: Կասկածէի, մի գուցէ բարեկամս Թիֆլիսու
նոյնութեամբ տայցէ հրատարակութեան ի լրագիրս
տեղւոյն, վասն որոյ փութացի ծանուցանել թէ զկեն-
սագրութիւն Թաղիադեանի պատրաստեալ եմ չարա-
դասել հանդերձ յաւելուածովք տեղեկութեանց առ
ձեզ հասեալ գրչութեանն. եւ նորա հաւանեալ հա-
ղորդեալ էր ինձ եւ զքանի մի տեղեկութիւնս:

Ապա ձեռնարկեալ ի խմբագրութիւն կենսագրու-
թեանն, ըստ որում (որպէս ասացի), չունէի այլ աղ-
բիւր տեղեկութեան ի Հնդկաստանէ կամ ի Պարսկաս-
տանէ, եւ ըստ որում հակառակ իմոց գաղափարաց
էին բանք կենսագրողին կալկաթայու. խորհեցայ
զգրութիւն նորին առաջնորդ կալնուլ ինձ, եւ ի վե-
րայ բանից նորին առանձինն յաւելուլ զիմ Տեսու-
թիւնս, յայտնելով զսխալանս ինչ ինչ պատմութեանց
նորին եւ կարծեաց, եւ ի վերայ աշտանակի կացու-
ցանել զարժէս լուսափայլ հեղինակութեանց եւ նոյն
իսկ դսրովեալ անձնաւորութեանն Մեսրոպայ:

Զապացոյց ասացելոցս ունիք գտանել ի կենսագրու-
թեան այնմիկ, զորս դուք եւս խոստովանիք ի գրու-
թեան ձերում, բայց որովհետեւ ընդ նմին եւ քա-
րընկէց առ իս լինիք թէ՛ «աղճատաբանութիւն (կեն-
սագրողին կալկաթայի) ի շնորհս ձերդ խոհական աշ-
խատասիրութեան ի լոյս ընծայի»⁽¹⁾ յաւելում ասել,
ոչ ոք ունի իրաւունս մեղադրանս ամել ի վերայ իմ.
զի չէի ես կենակից եւ բնակակից եղեալ եւ աշակերտ-
եալ Թաղիադեանի, եւ ոչ իսկ տեսեալ զնա. նա՛ որ
գրէր զվարս եւ զմանրակրկիտ հանգամանս բարուց
նորա, ցուցանէր զինքն ժամանակս յորովս կենակցեալ

(1) Զայս պարբերութիւն բանից ի բաց հանել եւ ջնջել հրամայ-
եաց Պրն. Յովհ. Շ. Սարգիսեան երկրորդ. նամակաւ իւրով առ իս,
որ ի 29 Զուլայի (17 Յուլիս) 1887:

նմին եւ ուսեալ եւ հետազօտեալ զկեանս նորա . բայց եւ այնպէս՝ չեղէ ես համամիտ նմին, եւ ջրեցի եւ ջնջեցի զնկարագրութիւնն նորին, որում վկայէ ինձ Գեր. Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան մեծանուն Հեղինակն վենետիկոյ՝ գրելով առ իս այս օրինակ .

«Մի յերիցագոյն եւ նշանագոյն գրչաց է դարուս յազգիս (Մ. Դ. Թաղիադեանց) որ եթէ կարէր նախագուշակել՝ անբաւ շնորհս ունէր վերագրել վերանորոգողիդ զյիշատակ իւր, թերեւս առաւել քան զիւր եւ զիմ կարծիս մեծացուցանելով :» Զայս գրէր ինձ մեծանուն վարդապետն յանցեալ ամի ընթեռնելով զկենսագրութիւնն :

Թոյլ տուք ինձ, աղաչեմ, Ազնիւ Պարոն, համարձակութեամբ ասել, թէ արդարեւ արժանի մեղադրանաց են նոքա, որք բնականից եղեալ նմին եւ աշակերտեալ, ոչինչ իւրիք մտարերեցին մեծարոյ առնել զյիշատակ նորին երախտագիտական զգացմամբ... : Ահա՛ բոլորեցան ամբ երեսուն, յորմէ հետէ վախճանեալ է նա . ո՞վ ոք շարժեաց զձեռն ի գրիչ եւ յայտնեաց զերախտապարտութիւն իւր գրելով զազգօգուս կենաց նորին զբարի բարի հանգամանս . ո՞վ ոք ի բազմաթիւ աշակերտաց նորա թերեւս այժմ ի մեծի վաճառաշահութեան համբաւելոց, զհետ պնդեցաւ որոնել, գտանել եւ ի լոյս ածել զձեռագիր հեղինակութիւնս նորին, զորոց բազմիցս ակնարկեալ է իմ ի կենսագրութեան, եւ արձան յիշատակի կանգնել մեծիմաստ Քերթովին : Ո՛ւր են երկրորդ հատորք Պատմութեանց Հնդկաստանի, Պարսից, Ճանապարհորդութեանց ի Հայաստան, ո՞ւր են Հանդիսարանն փորձանաց, Երեսն փոկեալն, Արայն գեղեցիկ, եւ Թանգարանն Թաղիադեանց, ո՞ւր են, ո՞ւր են, յո՞ր անկիւնս փուռոց ցեցակեր լինին... :

Ես ի հեռաստանէ աստի ոչինչ կարող եմ գիտել ինչ զսոցանէ, բայց աշակերտք բարեյիշատակ վարժա-

պետին գիտեն, եւ ճանաչեն եւ իմանան, եւ պարտին գիտել եւ իմանալ, եւ ոչ միայն գիտել, այլ եւ յարգիւնս ածել զվաստակս Հայրենասիրին յօգուտ ազգային գրականութեան :

Ես այսուհետեւ, Ազնիւ Պարոն, բարեբաղդ համարիմ զանձն իմ, զի ծանեայ զձեզ, գիտացի զձեզ իբրեւ առաջնակարգ յաշակերտեալս Թաղիադեանի, եւ երախտապարտ նմին, եւ նախանձաւոր անմահ պարծանաց նորին . այսուհետեւ օձիք ձեր կախեալ կան ի ձեռաց իմոց . ի ձէնջ պահանջեմ, ի ձէնջ խնդրեմ, աղաչեմ եւ պաղատիմ, գործովք եւ արդեսամբք անմահացուցանել զյիշատակ երախտագիտութեան ձերում, գտանելով եւ ի ձեռս բերելով, եւ ի լոյս տըպագրութեան հանելով զբազմավաստակ հեղինակութիւնս սիրելի վարժապետին ձերոյ եւ իմ Մենտորի, որ ի տղայ տիոց սիրեցի եւ յարգեցի զնա :

Ի հաւաստիս սիրոյ իմոյ առ հանգուցեալ ազգանուէր Հեղինակն, բոլորով սրտիւ յօժարիմ, Ազնիւ պարոն, տալ ի տպագրութիւն զգիտողագիր ձեր . բայց այնու պայմանաւ, զի անփոփոխ պահելով զգրութիւն ձեր . արտօնեալիք ինձ ի վերայ ինչ ինչ պարագայից գիտողութեանց ձերոց, առանձինն յայտնել զիմ տեսութիւնս համառօտակի, որպէս արարեալ եմ ի կենսագրութեան . եւ այս ոչ եթէ արհամարհալ նաց սակս, քա՛ւ լիցի, այլ վասն յայտնի առնելոյ զիմ կարծիս, յորս չկարեմ համաձայնիլ ձեզ : Դուք ի գիտողագրի ձերում զկծեցուցիչ բանիւք պարսաւէք եւ անարգէք զՏէր Յովհ. Խաչկեան . թերեւս դուք իրաւունս համարիք ձեզ այնպիսի կշտամբութեամբ խօսիլ ի վերայ նորա, վասն որոյ որպէս գրեալք էք, այնպէս անփոփոխ պահել խոստանամ, բայց անհնարին է ինձ լռութեամբ իմով համաձայն գտանիլ կարծեաց ձերոց եւ ստգտանաց :

Ես ճանաչեմ զնա ի բազում ամաց հետէ, իբրեւ

օրինապահ Բահանայ, եւ նախանձախնդիր կարգաց եւ կանոնաց Առաքելական Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, եւ այնչափ անվեհեր վառեալ ի նախանձ իւր, մինչեւ զիմագրաւ լինել եւ կարծեալ սեանց եկեղեցւոյ, Եպիսկոպոսաց ասեմ, որք կարծեն զինքեանս իշխան լինել ի քակել եւ ի քանդել զցանկ հայրենի ըստ հաճոյից իւրեանց: ⁽¹⁾

Դուք, Ազնիւ պարոն, կարէ՞ք խղճիւ ձերով վկայել, թէ Տէր Յովհ. Խաչկեան վասն մոլորութեան իւրոյ ի հաւատս, եւ վասն անբարոյական վարուց իւրոց, կամ վասն շեղելոյն յօրինաց Ս. եկեղեցւոյ բանադրեցաւ ի Գրիգորիոս Եպիսկոպոսէ Նոր-Ջուղայու, կամ ի խնդիր եղեն նախորդք սորա ընդ բանիւք արկանել զնա: Կարացի՞ն սոքա ցուցանել զայսպիսի պատճառս դադարեցուցանելոյ զնա ի քահանայական պաշտօնէն, բայց եթէ լոկ զանհնազանդութիւն նորին աւերաւ հրամանաց իւրեանց: Ընդէ՞ր միաբանեցաւ Եպիսկոպոսդ ընդ աշխարհականի ուրուք Եկեղեցական կարգելոյ Եկեղեցւոյն Կալկաթայի, որ յանդգնի ինքնին կարճել զպաշտամունս Եկեղեցւոյ ինքնակամ տնօրինել զամենայն ինչ Եկեղեցական, եւ ըստ կամաց իւրոց ջնջել եւ վաճառել զկտակս բարեպաշտ նախնեաց, եւ ընդ բռամբ ածել զամենայն ինչ եկեղեցապատկան... վասն զի լաւ համարեցաւ Եպիսկոպոսդ պարարել զքսակ իւր համաձայնելով եկեղեցականին, քան լսել արդարացի բողոքանաց Տ. Յ. Խաչկեանի. ուստի եւ հարկ էր լռեցուցանել զնա իսպառ, արտաքսելով յեկեղեցւոյ զայնպիսի քահանայ ոք, որ յիսուն ամ անբասիր ծառայեալ է Եկեղեցւոյ՝ ըստ անժըխտելի վկայութեանց հոգեւոյս Թաղիադեանի ի բազմաթերթ էջս «Ազգասէր» ի իւրում:

(1) Յայտնի է զի ոչ վասն ամենայն Եպիսկոպոսաց է բռնաւ եթէ չլինէին բացառութիւնք, յայնժամ յուսադատական լինել վիճակ կառավարութեան Եկեղեցւոյ մերում արքայ:

Ես ոչ յաւակնիմ ասել, թէ Տ. Յ. Խաչկեան անմեղ է իսպառ, չիք ոք առանց մեղաց բաց յԱստուծոյ. կարէ լինել վառասէր, կամ զայրացկոտ եւ կամ խստաբարոյ, բայց միթէ մարդկօրէն թերութեամբքս այսոքելի՜ չեղէ՞ն նա օգտակար Եկեղեցւոյ Հայոց Հընդկաստանեայց իւրով հոգեւոյն քարոզութեամբք յառաջնին եւ Եկեղեցւոյ՞, բանիւք եւ գրովք ի օփիւռս աշխարհի տարածելովք: Մեք այնպէս գիտեմք, թէ յետ ժիր Մշակաց այգւոյն գրականութեան Հայոց Ավդալեանի եւ Թաղիադեանի, ոչ ոք յաշխարհականաց կամ Եկեղեցականաց այնչափ առաքինացաւ քան զՏ. Յ. Խաչկեան, ի ջան եւ ի վաստակ անարատ պահելոյ զազգութիւն եւ զկրօն Հայոց հրատարակութեամբ գրոց, զորս առաջի աչաց ունիմք: Եւ, այսպիսի այր մատնի անիրաւ կապանաց, եւ զորպիսի կապանս արժանաւոր նմին դատէք եւ դուք:

Դուք ազատ էք, Ազնիւ պարոն, ի կարծիս ձեր, որպէս եւ մեք ի մերումս համոզման, ուրեմն այսու ազատութեամբ եթէ հաճես՞իք, յօժարակամ յանձն առնում կատարել զհրաման ձեր, տալով տպագրութեան զԴիտողագիր ձեր. որոյ վասն խօսեցեալ ընդ ճարտար տպագրապետի, որոշեցաւ զին տպագրութեան վասն 500 օրինակաց կազմով հանդերձ եօթն ոսկի Սեդգիական, յար եւ նման Կենսագրութեան Տետրակին, զի կարելի լիցի խնդրողաց ի միասին կազմել եւ պահել ի գրատան:

Ապաքէն եթէ ընդունելի թուիցի առաջի ձեր որոշումնս այս, հաճեցարուք տալ զպատասխան ձեր այո, կամ ոչ, եւ ըստ այնմ առաքել զյատկացեալ գումարն ի վաղ ընդ փոյթ տպագրութիւն գործոյն: Իսկ եթէ անհաւան իսկ գտանիցիք պայմանացս, խնդրեմ զի մի լիցի սա պատճառ ընդհատման նորոգ սկսեալ բարեկամութեան մերում եւ թղթակցութեան. քանզի սիրելի եղեն ինձ սկզբունք ձեր եւ զգացմունք,

եւ յաւէտ սիրելի է ինձ խօսիլ ընդ աշակերտի իմս սիրեցեալ Թաղիադեանի, եւ լսել 'ի նմանէ զնորանորս եւ զանյայտ մնացեալ պարագայս կենաց նորա եւ հեղինակութեանց. որպէս նաեւ զվիճակէ մերոց համագեաց հեռագոյն աշխարհիդ, թէ քանի՞ տունք են այժմ 'ի Պաղավիա եւ կամ 'ի սահմանս նորա, քանի՞ եկեղեցիք եւ քանի՞ քահանայք եւ զի՞նչ անուանք նոցա. եւ կամ քանի՞ թիւք ժողովրդոց. եւ թէ՛ ուսումն Հայերէնի շարունակի՞ 'ի նոր սերնդեան ազգիս, այլովքն հանդերձ:

Ընկալաբուք աղաչեմ, Ազնիւ Պարոն, ընդ իմոյ համակրալից ողջունի եւ օրհնութեան, առ ձեզ եւ առ ընտանիսդ, եւ զմի (Ընդարձակ) Օրացոյց ամանորիս, նուէր դուզնաքեայ իմս անչափ սիրոյ առ ձերդ ազնուութիւն, որոյ եմ եւ մնամ

Աղօթանուէր ծառայ ի Քրիստոս

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԶ. ՄԿՐԵԱՆ

Բա տիւ 20 Զուլայի 1887

Մրքախօն Խաչակիր Աւագ Քահանայ Տեսուն Յովհաննու Կ. Մկրեան

'ի Կ. Պոլիս

Սրբակրօն Տէր.

Պատիւ համարիմ խոստովանիլ զընդունելութիւն շնորհեալ 'ի ձէնջ նամակի թուեալ 10/22 Փետրվարի անցելոյ, որոյ իմաստից խեղամուտ լեալ, ուրախ եմ ընդ լուր ողջութեան անձինդ, ներել խնդրեմ յապաղման պատասխանոյս պատճառեալ 'ի բազմազբաղ գործոց:

Իրաւամբ մտաբերես զմեղադրելի զանցառութեանէ բազմաթիւ աշակերտաց Մեսրովբայ, որոց ոչ ոք ցարդ չարժեաց զձեռն 'ի գրիչ յայտնել զերախտապարտութիւն իւր՝ գրելով զազգասօգուտ կենաց նորին զբարի բարի հանգամանս, այլ զի բազմաց աշակերտաց երանելոյն վիճակեցաւ կալ յօտարութեան 'ի Հնդիկս՝ դժուարին էր նոցա հաւաքել մանրամասն տեղեկութիւն զամբողջ կենցաղոյ հանգուցելոյն առ 'ի յօրինեալ ըստ կարգի կազմել զարժանի կենսագրութիւն քերթողին. որոց տեղեկութիւն հանգամանաց կենցաղոյ նորա չէր առաւել քան զոր կարճ եւ վճիտ նկարեաց մտերիմ բարեկամ եւ կենակից հանգուցելոյն Պրն. Թադէոս Խ. Աւետումեան 'ի Կալկաթա յամի 1858: Հմտագունից եւեթ էր անկ եւ որոց հանապազօր 'ի գրականութիւն Հայ լեզուի վարժեալ՝ ձեռն արկանել 'ի ճառ զվարուց եւ զանձնուրաց աշխատանաց տաղանդաւոր քերթողին ազգիս: Պատկառիմ պարծել զի թէպէտ յաւերժայիշատակ ուսուցիչն Մեսրովբ եւ զիս 'ի տիս պատանեկութեան արժանի կարգեաց առաջին միջանակի վասն Հայկաբանութեան, այլ զի յոլով ամաց հետէ լքեալ թողի զընթերցանութիւն կամ գրութիւն Հայ լեզուի, զարգիս դժուարանամ գայթ 'ի գայթ՝ շարադրել զիմաստ մտացս, մինչ յառաջն դիւրեաւ գէջս ընուի: Գոհ եմ եւ ոչ սակաւ քաջալերիմ ընդ ջատագովութիւնս Սրբութեանդ վասն փանաքի գրութեանս 'ի բարբառ Աստուածախօս մերոց հայրենեաց. սակայն ցաւ է ինձ՝ զի սչ մարթացայ ըստ արժանւոյն ընդարձակել 'ի պաշտպանութիւն յիշատակի բազմաշխատ քերթողին, զոր ամաց հետէ մեծարեալ տենչալի էր ինձ 'ի տրիտուր երախտեաց վարժապետին ազգիս եւ իմ՝ որոնեալ 'ի Պարսկաստան եւ 'ի Հնդիկս գտանել եւ 'ի լոյս ընծայել զձեռագիր հեղինակութիւնս նորա, որով եւ կանգնել արժանի արձան անմահ յիշատակի անզոյք

քերթողին. այլ 'ի դերեւ ելին ցարդ աշխատութիւնք իմ յայդ վախճան, այլ չեւ վհատեալ թերեւս ջանամ՝ դրամական փոխարինութեամբ գելս հնարիցն գտանել: Ի սոյն վախճան եւ Սրբութիւն ձեր հաւատարիմ սիրով գամագիւտ լեալ ճշմարիտ բացատրութեամբ արտայայտէք 'ի Տեսութեան ձեր 'ի կենսագրութեան Մեորովբայ, զանգուգական ձիրս մտաց եւ զգթաղդ հանգամանս կենցաղոյ քերթողին. որով եւ զիս շնորհապարտ կարգէք յաւիտեան:

Սրգար նշմարէք զի կշտամբանօք գրեցի 'ի դիտողագրիս եւ իրաւունս համարեցի սողտանօք խօսիլ զՏէր Յովհաննիսէ Խաչկեան, զորմէ խոստովանեցայ իսկ 'ի վերջաբանութեան սոյն գրութեան, զի գըրգռեալ 'ի պարսաւագէտ եւ անարգիչ բանից 'ի կենսաբութեան Մեորովբայ, որոյ տարազ գրութեան ակներեւ կարգէր զհեղինակն, ստիպեցայ ընդդէմ բնաւորութեանս փոխադարձ պարսաւել զհեղինակն ճոռումբան, եւ հետեւելով բանից իսկ նորա գրեցի « իրաւամբ » արգելեալ: Քաջ ճանաչեմ զՍրբակրօն Տէր Յովհաննէս Խաչկեան, որ մտերիմ բարեկամ եւ կենակից էր հանգուցեալ մօր իմոյ 'ի Զուղա, որ եւ զարդիս յութանամենի կրէ յանձին զնախանձայուզութիւն երիտասարդական, թարց կղերական ներողամիտ հեզութեան կամ ծերունական անվրդով կռադատութեան: Չեմ բնաւ հաւատարիմ կամակոր յաւակնութեան Եպիսկոպոսաց տառապեալ ազգիս, եւ ոչ յանդըգնիմ դատաւոր հանդիսանալ գթաութեանցն 'ի մէջ կղերականաց: Յարգէի միշտ զՏէր Յովհաննէս Խաչկեան վասն անխոնջ աշխատասիրութեանն, եւ աշխուժութեան մտացն, եւ իրր յաւարտ անցեալ 1880 ամի այցելեալ նմա 'ի Կալկաթա՝ ցաւալի էր ինձ տեսանել զնա յանչուք վիճակին. ուստի 'ի դատեալ իմ անդրէն յորդոր եղէ Պատուելի համազգեաց աստանօր՝ ուղղել նամակ 'ի դիմաց հանուր ազգայնոց 'ի

Ճաւա առ Սրբազան Գրիգորիս Եպիսկոպոսն 'ի Նոր Զուղա, միջնորդելով առ ի լուծանել զբանադրանս ծերունազարդ քահանային, որ եւ կատարեցաւ 'ի ձեռն վարչութեան ազգային հաստատութեանց Ճաւա թուով 3 Օկտրբ 1881 որոյ գաղափար ծրարեմ 'ի սմա⁽¹⁾, որում 'ի պատասխանի հաւանեցաւ Սրբազան Եպիսկոպոսն կամաց մեր՝ պայմանելով զի բանադրեալ քահանայն զղջացեալ 'ի բանիցն հայհոյանաց գրելոց առ Եպիսկոպոսն, ներել խնդրեսցէ յանցանացն. ուր եւ 'ի հանգ ել ի մէջ այս խնդիր:

Հաճութեամբ ընթերցայ զՋատագով բանս Սրբութեանդ 'ի գովեստ Տէր Յովհաննու Խաչկեան, յորմէ գրես 'ի ջան եւ 'ի վաստակ նկրտեաց առ ի անարատ պահել զվզգութիւն եւ զկրօն Հայոց Հնդկաստանեաց, հոգեւհալ քարոզութեամբ եւ հրատարակութեամբ գրոց. երանի թէ իրապէս կատարեալ իցէր նա զայս ամենայն՝ եւ զարդիս երախտապարտ ինքեան զհամայն հնդկաբնակ համազգիս կացուցեալ. եւ թողունք հանգուցեալ եղբօր նորա իսկ 'ի Կալկաթա՝ իսպառ անգէտ Հայ բարբառոյ չէին զարգացեալ խնամօք իսկ սրբակրօնին...⁽²⁾:

Դուք աղատ էք, Սրբակրօն Տէր, 'ի բարեմիտ կարծիս ձեր զնմանէ, տենչալի է եւ ինձ եթէ հնար իցէր արգար կռադատութեամբ համաձայնիլ ընդ Սրբութեանդ, եթէ թեւադրէին ինձ գործք նորա՝ Սակայն եւ այնպէս յարգելով զբարեկամական յարակցութիւն Սրբութեանդ ընդ ծերունազարդ քահանային, հաճութեամբ յանձն առնում ջնջել 'ի նախկին գրուածոյս

(¹) Այս գաղափար նամակի չեղան ի ձեռս իմ: Յ. Ք. Մ.

(²) Պարոն Յ. Շ. Ստրգսեան, փոխանակ հերքելոյ զբանս կենսագրին Թաղիադեանի փաստիւք, եւ ուղղելոյ զփալմունս նորա, միշտ պատեհութիւն որոնէ քամահանօք զանգատիլ զՏէր Յ. Խաչկեանէ, լռելով իսպառ զգործոց Գրիգորիս Եպիսկոպոսի, որ ընդհանուր թեմականացն գրաւեալ է զտրտնջանս: Յ. Ք. Մ.

զքանի նշմարանս յարաբերեալ Տէր Յովհաննու Խաչկեան, որպէս ընդ սմին գաղափար յիշեալ գրութեանս ցուցանէ :

Քաջայոյս եմ, զի այսու փոփոխութեամբ կանխտեսալ գրութեանս, (որ 'ի հաւաստիս յարգանաց իմ առ Սրբութիւնդ սիրով յանձն առի կատարել,) յաջողեսցի հաճել զկամս ձեր. եւ զոր դիտողութիւն հաճեսցիք առնել 'ի վերայ գրութեանս, յաւետնկընդիցի 'ի պայծառութիւն յիշատակի քերթողին հանգուցելոյ, եւ առ ի ամոքել զարհամարհ պարսաւադէտ տարազոյ պատմութեան կենսագրին Մեսրոպայ: Շնորհակալութեամբ ծանեայ զի յօժարութեամբ յանձն առնուք տալ տպագրել զիտողագիր իմ, որոյ ամբողջ ծախքն վասն երեք հարիւր օրինակաց կազմօք հանգերձ ըստ գրեցելումդ ներփակեալ 'ի սմին փոխանակագրով, յուսամ զարժանն կատարեսցես :

Հայ բնակիչք ծաւա կղզոյս Նեղրլանդեան Հընդկաց չեն բազմաթիւ որք ամօք յառաջ գաղթեալք 'ի Պարսկաստանէ աճեցան աստ, եւ կան զբաղեալ 'ի գործս տուրեւառութեան: Ի Բատաւիա քաղաքիս կան ընդ ամենայն երեքտասան տուն կամ գերդաստանք, որոց թիւ մանկտօք հանդերձ մինչ եօթանասուն հասանի: Յարեւելեան կողմ կղզոյս 'ի քաղաքն Սուրբայեա բնակին ութն Հայ գերդաստանք, ընդ ամենայն իբր քառասուն թուով. կան 'ի միջերկրեայ քաղաքս ծաւայ եւ 'ի մերձակայ կղզիս Նեղրլանդեան Հնդկաց համազգիք իբր երեսուն թուով, որոց մեծամասնութիւն երիտասարդք են գաղթեալք 'ի Պարսկաստանէ:

Իսկ ինձ որ անցեալ ընդ յիսնամենից, եւ արդէն հոլովեցաւ քառորդ դար յորմէ հետէ բնակիմ 'ի քաղաքիս զբաղեալ 'ի գործս տուրեւառութեան, տենչալի եւ եթ է զի աջողութեամբ Տեառն յաւարտ ամիս 'ի սպառ հրաժարեալ 'ի գործոյ, ուղեւորիլ գերդաստանօք հանդերձ առ Եւրոպա, ուր յուսամ այն-

պիսի ընտրել մեզ յարմարաւոր տեղի բնակութեան եթէ հնար լիցի 'ի մէջ ազգատոհմից կամ համազգի գաղթականաց, զի տառապեալ վիճակ ազգիս անտուն եւ անօթեւան կարգէ զհայազունս, եւ զուրկ մնամք գլխովին 'ի քաղցր զգացմանց դառնալոյ առ հայրենիս:

Մնամ ապա 'ի զգացմունս սիրոյ եւ 'ի հաւաստիս յարգանաց, Սրբակօն Տէր,

Քոյդ խոնարհ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՎՐԻՊԱԿՔ Ի ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՎԸՅ Դ. ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ, ՏՊԱԳՐԵԼՈՅՆ Ի ԹԻՖԼԻՍ 1886

Երես	Տող	Սխալ	Ուղղիչ
36	19	մի	մին
37	4	վերկանել	վերծանել
38	15	իջանես	իջանեմ
44	29	զկամս	զկամաց
52	7	յերես 25	յերես 46
58	20	չիմ	թիմ
90	7	երես 44	երես 68
100	8	Ամբուլիվան	Ամբուլ 'ի վան, (որ է Զիւմ- պիւլիւ խան)
—	9	Հողիս	յողիս
148	10	անապատի ձեռք Արաբաց մէջ	անապատի մէջ Արաբաց ձեռք
126	7	(տես երես 34.)	(տես երես 52.)
132	14	ուր	որ
144	1	42—54	69—86
150	1	(1744)	(1844)
152	1	վերջաւորեալ	վերջաւորեալ
164	25	եմ	են
165	23 (ի ծան.)	արկանէ	սկնարկէ
170	23	գտանիցի	գտանիցին

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0349400

